"Слишком многое телу надо".

С. Есенин

I

Чорний, кудлатий, з вовчою мордою, Гривко грубо гавкав, захоплено стрибав коло Хведоськи, обмотавши її холодним ланцюгом, потім, захекавшись, сів на задні лапи, радісно висолопив язика й дивився Хведосьці в очі. Хведоська задихається од веселого настрою. Круглі, молоді щоки розжеврілись, а очі налились вогненним дитячим щастям. Вона намагається звільнитись од ланцюга, що торкається об голу литку, об руку, але дужий у в’язах і ногах Гривко мотнувся, і ланцюг опинився в Хведоськи на шиї. Дотик до шиї холодного ланцюга нагнав Хведосьці легенького остраху. Вона замовкла, перестала сміятись, і Гривко, ніби розуміючи її, ліг спокійно на землю, поклавши морду на передні лапи, ворушив довгим, вузьким, червоним язиком і очима сміявся.

— Дурний ти, Гривунчику! — сказала Хведоська. А як сказала, він знову схопився, і Хведоська не могла підвестися з землі. Боячись, щоб не задушив її, вона схопила його з усієї сили й тримала біля себе. Її рука вище долоні була в роті собаки, але він тримав її так ніжно, що навіть не вшкрябнув, лише послинив.

— Только, йди допоможи мені звільнитися од Гривка. Замотав ось… Як у кайданах!

І Гривко розумів, до кого звертається Хведоська. Він із жахом глянув на міцного парубчака, що збивав діжку, від якої клепки валялися по всьому подвір'ї. Парубок повагом устав і пішов до Хведоськи.

— А ти пустуєш… Знайшла чим розважитись, як маленька!.. — Потім він голосно крикнув на Гривка. — Ану, ти-и!

Собака рвонув ланцюгом так, що Хведоська тричі перекрутилася. Гривко заховався в буду, винувато визираючи з неї своєю гострою мордою. Хведосьчине лице стало біле. Вона взялася рукою за коліно, замазане землею, й сказала:

— Чорт!.. Бачить, що я обмотана ланцюгом, і кричить на собаку, як божевільний… Теж, зветься, допомога… Собака дернув ланцюгом по тілі, певно, аж до кістки. — Хведоська оглядала посиніле коліно, з якого крізь землю сочилась кров. А парубчак узяв клепку з діжки й штурхав собаці в зуби. Собака скажено гарчав і, може б, лише гарчав, якби Хведоська не сказала:

— Хочеш, щоб розірвав?

Тоді Гривко відчув, що Хведоська співчуває йому, вискочив із буди й плигнув парубкові на груди. Не знати, що було б із парубком, якби Хведоська не крикнула:

— Гривко!

І Гривко, замахавши хвостом, заліз знов у буду. Парубок удав, що він ні крихти не злякався, пішов собі збивати діжку, а Хведоська закинула на коліно спідницю, встала, заплела розтріпану косу, забрала од Гривка дерев'яного полумиска і розгнівана пішла.

З хати вийшла висока, тонка, вся в чорному мати. Жовте у зморшках обличчя од чорного здавалося ще жовтішим і надавало їй побожності.

— Треба, діти, понести батькові курей та з пуд картоплі, сьогодні субота й він, певне, все продав.

— Хай Хведоська йде, — поспішив парубок, набираючи обруча на діжку.

— Ну, да. Все Хведоська… Я й білизну прати, й мазати, я й воду носити… усе я…

— Кидай, Только, діжку та йди… однаково вона не донесе всього…

— Ну, зараз… — гнівно обізвався Толька.

— А ти, Хведосько, йди на обід картоплю чисть.

Мати почовгала до хати, а за нею похмура Хведоська. Толька встав на ноги, оглянув свою обшарпану діжку й якось скептично всміхнувся. Коли це камінчик об клепки — стук. Толька глянув до воріт: Оляна. Гнала корови до криниці, зобачила Тольку й зупинилась. Оляна розлила на своєму круглому широкому лиці ввесь свій гарний настрій, причиною якого був Толька.

— Іди сюди, любов! — Толька підійшов, скручуючи цигарку, й подав Оляні руку. Оляна скинула білу хустку, склала, як їй здавалося, краще, ніж вона лежала, і напнулась, не перестаючи весело скалити свої широкі білі зуби.

— Ну, коли до міста? — І усмішка зникла. Толька ліниво переступив з ноги на ногу, обіперся грудьми на тин і сказав:

— Сам не знаю. Ще не послав листа. Набридло…

Оляна ближче стала до Тольки, так, що аж дихала йому в лице.

— Писатимеш, Толю? — Оляна трохи засоромилася.

— Та що там писати… Щодня буду вдома… Наче Куряж так далеко від Харкова. Хіба ж тепер у Харкові найти кімнату?

Оляна зраділа. Якось захоплено замислилась, забігала очима і аж узялась пальцем за підборіддя.

— Значить, щодня будеш у Куряжі?

— Так, а хіба що?

Оляна безнадійно похнюпила голову, насупила брови й тихо сказала:

— Та нічого… так спитала.

— Только! — гукнула мати. — Ти думаєш до батька йти?

— Думаю.

— Ой, мені ж треба йти… Корови хтозна-де… Сьогодні будеш на вулиці, Толю? — сказала Оляна.

— Хтозна. Не знаю…

— Будь! — гукнула Оляна, вхопила порожні відра, що блиснули на сонці, забряжчала ними й побігла вулицею, важка, як повна діжка.

Толька звалив на себе лантух картоплі, а перед себе кошика з обпатраними курми, й пішов до рундучка, де торгує батько.

Батько зачовгав за стійкою своїми грубезними чобітьми, що їх не скидає літо й зиму. Взяв у Тольки лантуха й кошика та спитав, що робить мати. Потім потер руки. До рундучка підійшла жінка.

— Мені, Карпе Григоровичу, курочку… та тільки жирненьку.

Лице в Карпа заграло червоними переливами, й очі заблищали, наче в них замигали відблиски свічок.

— Хіба ж у мене є кури нежирні? Що це ви… в мене золото, а не товар, а для вас справді виберу найкращу курочку. Ну ось о…

Жінка перекинула курку разів десять і лишила її, забігала очима по купі курей, що лежали рядочком, і облюбувала собі курку сама… Карпо скинув зеленого з пружиною картуза, погладив шершавими руками чорне навпіл із сивим волосся, підрізане під макітерку, а потім потер руки об засмальцьованого фартуха і, полічивши гроші, що дала жінка, сказав:

— За вами ще дві копійки… ви вчора недодали… пам'ятаєте?

— Пам'ятаю. Будь ласка.

— Вони, ці дві копійки, для вас ніщо, — вставив Карпо, — а для нас, знаєте, гроші. Копійка до копійки, та з цього й живемо. А налоги та…

Жінка вклала курку в кошичок і, не дослухавши Карпа, пішла.

— Я вам не потрібний? — спитав Толька.

— Ні, йди додому та поможеш матері в хазяйстві. Бо вона ж там розривається.

Толька заклав руки в кишені й пішов до станції. Тут він вийняв із не запечатаного ще конверта листа й перед тим, як послати, десятий раз прочитав його.

"Люба сестро Галю! Ти сама знаєш, як я нудьгую в цьому Курятнику (Куряжі). Потім залежність од батьків. Мені так хочеться пожити вільно.

Галю, проси Явтуха, хай підшукає мені хоч яку-небудь посаду. Хоч яку-небудь, чуєш, Галю? Я буду працювати і відчуватиму себе паном діла. Я міг би про це сказати тобі сам, та якось ніяково. Хай папірець червоніє. Може, ще нічого й не вийде. А як щось вийде, то напиши. Твій брат Анатоль".

Парубок заклеїв конверта й кинув у скриньку.

І згадалася йому Оляна.

II

Галя лежить на чорній канапі, одкинула важке стегно і, спершись повною, гарячою щокою на руку, втретє читала Толиного листа. Явтух сидів на підлозі й грався з дочкою.

— Оцей кубик отак, Меланю… Ведмедик хай сидить, о сюди його.

— Ні, осюди, хай тут сидить. Хай Мишка отак сидить.

— Ну, хай там сидить…

— Мишка білий?

— Ні, Меланю, Мишка жовтий.

— Жовтий. А він спить… дивися. — Меланя поклала ведмедика на солом’яного стільця й серйозно посварилася батькові пальчиком.

— Цить… а то ти його розбудиш, і він буде плакать… Цить!

— Я ж мовчу, Меланю.

— Слухай, — обізвалась до Явтуха Галя. Позіхнувши, повернулась на канапі, й канапа рипнула.

— Ну, кажи вже, Галю, я хочу слухати.

— Так, отже, слухай. Все ж таки Анатоля треба десь устромити. Ти ж розумієш, людина має середню освіту, людина вчилася, вчилася і кисне в тому Куряжі… Такий талановитий хлопець. А як він на роялі грає, треба б тобі почути…

— Ну що ж ти зробиш, Галочко, — Явтух розвів руками. — Я б радніший… але ж посади не роздаються де попало… Ну, де ж його… Не придумаю.

Галя бере книжку, що лежала в неї в пелені, і жбурляє нею на підлогу.

— О, мама кидає… сьо ти кидаєсь, мама? — кричить радісно Меланя. Потім зробила серйозне личко й посварилась пальчиком.

— Не можна кидать!

— Це ж чорт його знає що… Не знайти якоїсь паршивенької посади. — Галя заклала руки під голову й зозла дивиться в стелю. Височезний Явтух стає на ноги, втирає жменями бліде, худе з маленьким носиком лице і йде до Галі, щоб сісти біля неї скраєчку на канапі.

— Ну, годі, Галочко… Подивлюсь… Ну, чого ж сердитись? Якщо трапиться, то я ж усе зроблю.

— Тікай к чорту! — як опарена викрикнула Галя й повернулась лицем до стіни. Дитина розплакалась і придибала до Явтуха.

— До мами хоцу!

Явтух бере дитину на руки і йде до вікна.

— Не можна до мами, мама спить. — І високий, аж трохи зігнутий, тонкий, у чорному костюмі, він похмуро стояв на голубому тлі великого вікна, тримаючи біля себе крихітне тільце, а воно схлипувало, одкопиливши червоні губки, ковтало слізки й дивилося на матір. Мати схопила голову руками, вдушила товсті груди в канапу й теж схлипувала.

— Ну, годі, Галю, перестань! — не повертаючись од вікна, промовив Явтух, потім гукнув:

— Горпино!

Вбігла висока, тонесенька, як гичка, дівчина, з лиця подібна до Явтуха, особливо носиком. Такий він у неї дрібненький, наче прищик. Явтух дав Горпині дитину, поцілував мокрі од сліз Галині очі, отримав у спину Галиного кулака й пішов на посаду.

А незабаром відчиняються двері. Галя повертається од стіни і всміхається крізь сльози молодому парубкові. Парубок поклав на стіл сірого капелюха, обома руками пригладив чорне волосся і, піднявши з долу книжку, що кинула Галя, сів поруч неї.

— Якщо не помиляюсь, — сказав парубок, — оці очка заплакані, — він поцілував Галю в очі.

— Мені так важко, Василю… Дякую тобі, що прийшов… Явтуха зустрів?

— Так.

— Він знає, що ти тут?

— Ні.

Тоді Галя тягне Василеву голову до себе, заплющує очі й цілує Василя в губи.

— Ну, що в тебе нового, Галю?

— Нічого… була на доповіді Юного, й він мене не задовольнив.

Регочеться.

— Ах ти, порося… — Василь угруз жилавими руками в м’яке Галине тіло. Вона заплющила очі, й радісна усмішка застигла на її повному, трохи блідому лиці.

Встали, не дивлячись одне на одного. Галя поправляє зім’яту синю сатинову сукню й коси. Василь одвернувся в куток і перший повернувся до Галі.

— Що в нас сьогодні? — спитав він, як наче нічого й не було.

— Четвер… — усміхнувшись, сказала Галя, натягуючи на круглі товсті коліна сукню, що чомусь не слухається Галиних рук.

— А тобі, Галю, пасує ця сукня… правда, мені більш подобається твоя чорна спідничка з біленькими ґудзиками рядочком з лівого боку й ота до неї голуба блузка. Вона тонесенька й од цього в тебе надто м’яко рухається в пазусі.

Галя легенько вдарила Василя по щоці.

— Куди ти сьогодні вечором ідеш? — спитала Галя.

— Нікуди.

— Ми до тебе прийдемо з Явтухом.

— Чекатиму.

Василь вийшов.

III

— Ну, що ж, Галю, кур’єра ж Анатоль не візьме, а іншої посади поки що немає. Не сердься, голубко… може, туди ген-ген щось і краще знайдеться. Та в нього ж політичної освіти нема. Хай поки що бере кур’єра, га? Він же навіть газет не читає. Не виконає він серйозної роботи, хоч би й була.

Галя тужно погодилась:

— Напишу йому. Хай дивиться сам. — Потім задумалась. — Ну, куди б його оце сьогодні піти, Явтуше?

— Не знаю, Галю… я так стомився, що й нікуди не пішов би. Горпино!.. — Увійшла з дитиною Горпина. Явтух простяг до дитини довгі руки.

— Йди, Меланочко, йди, золотце, я ж тебе цілий день не бачив!

Галя вклалась на канапу й повернулась лицем до стіни.

— Галочко, чого це ти? — спитав Явтух.

— Ти мені ніякої уваги… за дитиною аж трусишся. Це ж чорт його зна що!.. — Явтух із дитиною ходить по хаті, а потім його лице з дрібним носиком, сумне й задумане, зупиняється на вікні, і посеред хати лягла довга тінь. Обоє мовчать, але в цій мовчанці, в цій тиші відчувається лють. Нарешті канапа зарипіла. Галя встає, підходить до гардероба й одягає на себе чорну спідничку й голубу блузку, що подобається Василеві. Явтух одриває своє лице від вікна й повертається до Галі.

— Що, може, пройдемось, Галю?

— Як схочеш.

Явтух односить дитину Горпині, а тоді під невгамовний плач її спускається з Галею з третього поверху. Мовчанку порушує Галя.

— Бач, я й забула… заходив сьогодні якось Василь. Казав, що як матимемо час, щоб зайшли сьогодні до нього. Все одно, каже, в вас нема чого робити. Може б, оце зайти? Чого його лазити по вулиці. В кіно не хочеться…

— Та можна й зайти, — нехотя погодився Явтух.

Василь сидів за столом і набивав цигарки.

У нього на великому столі, що стоїть посеред хати, крім гільз, тютюну та цигарок нічого немає. Від великого нікелевого ліжка, м'якої червоної меблі в маленькій кімнаті нема де повернутися.

— Проходьте, проходьте, сідайте!

Зобачивши на Галі голубу блузку й чорну спідничку, Василь трохи почервонів.

— Ну, що нового, Явтуше? — навстоячки набиваючи цигарки, спитав Василь.

— Працював сьогодні, а це Галя чомусь до тебе покликала, — трохи усміхнувся Явтух.

— Знаю, що працював, а ще що?

Василь простяг Явтухові свіжу цигарку.

— Ти щось сьогодні в поганому настрої, — сказав Василь.

— На його як навіє, — сердито кинула Галя і підійшла до трюмо.

— Ну, як тобі моя блузка, Василю? — спитала Галя, поправляючи на грудях червону троянду.

— Нічого, подобається…

Потім звернувся до обох.

— Може, ми, товариство, до кіно чкурнемо, бо я бачу, що вам у мене невесело?

— І то правда, — сказала Галя, — та тільки Явтушок стомився… Ти дуже стомився, Явтусику? Я б оце в кіно з охотою пішла.

Галі хотілося, щоб Явтух лишився вдома, але він, хоч і стомився, але сказав:

— Та ходімте. Та тільки ж ти, Галю, казала щойно, що тобі в кіно не хочеться?

— Та це ти, Явтуше, казав, що стомлений, — приснула Галя. І всі троє невеселі пішли до кіно.

IV

Приїхав Анатоль. Він крадькома продав батькового зерна та картоплі й приїхав із грішми. Дав Галі кілька карбованців, і вона від цього стала для нього ще добріша. А як спати в неї ніде, то вона його "приділила" до Василя. Василь буває в роз'їздах по місяцю й більше, так що й зовсім гарно.

— Живіть у мене як у бога за дверима, — казав Василь Анатолеві. — Ось ліжко. Вдвох будемо спати. Бачте "двопарне"! Жениться гадав, а вийшло, що…

— Не одружились, — доказав Анатоль.

— Та отже.

Анатоль радів. Нарешті він виліз із кізяків. От його тягне до отакого блискучого ліжка, до отакої м'якої меблі, як у Василя, до отакого трюмо… От якби сюди ще рояльчик та гарненька жіночка.

— Все буде, — казав Василь, — у мене все буде, треба тільки часу.

Анатоль задоволений іде на посаду. Уже там хоч як, зате він житиме в місті, кваліфікуватиметься, вільний од селянських турбот і од батьків.

— Треба трохи раніш з'являтися, — сказав Явтух Анатолеві, не підводячи голови.

— Нате оці папірці, — додає Явтух, — та порозносите їх. Там адреси понаписано.

— Одну хвилиночку… — Дама в чорній сукні з широким декольте, стоячи спиною до Анатоля, читала папірця, сіла, потім трохи підвелась, читає… і так, не одриваючи од нього очей, пішла до Анатоля.

— Ах, вибачте, це не вам. — І, так само читаючи, пішла на своє місце і, вже усівшись, знов гукнула.

— Слухай… пожалуй, можна одіслати…

Намірилась до Анатоля і знов роздумала.

— А втім, не треба. — І сіла на своє місце. Анатоль бере в руки загального зошита, під руки папку з папірцями та й іде до установ.

А тому, що Явтух на Анатоля гримає, він став на посаду приходити раніш. Сталося одного разу так, що він прийшов, як установа була ще замкнена. Не вертатися ж йому додому, хоч до того, поки установу одкриють, чекати годин зо три. І він вирішив посидіти в скверику, що недалеко від установи.

Сів і сидить. У скверику ані душі. Жовтий пісочок, зелені лавочки, клумби, гірлянди квіток, невеличкі сосонки, — все це вогке, ранкове, вкрите крупною росою. Свіжо так. Навколо якась особлива тиша. І в цю тишу разом із тонесенькими ниточками сонця, що продирається з-за будинків, поволі починає вриватись рух життя. Вулиці чимраз більш заповнюються людом. Кожен кудись поспішав або з вузликом під пахвою, або з портфелем, або з кошиком… У кожного свої обов’язки, свої клопоти, в кожного є якась зброя, що нею він бореться за своє існування. Анатоль у марксизмі не розбирався і знав лише одне: життя — це боротьба за існування. Це найлегше і якось само вклалось йому в голову. Всі борються, як хто вміє, хапаються хоч за що-небудь, аби жити. Ось хоч і він кур’єром. Проте, правда, він міг обійтися без цієї посади. В нього заможні батьки. Але справа в тім, що риба шукає, де глибше, а людина — де краще. Він не поділяє думки батьків, що мають

усього доволі й самі з того не користуються. Батьки мають купу грошей, мають коні, корови, свині, а самі ходять обірвані, ганчірками прикривають своє тіло. В хаті повно ганчірок, а скрині повні нової одежі, що їй призначено лише лежати. Вона буде і новенька, і ціленька. Такої одежі, килимів, ряден, полотна у батьків сила-силенна. Лежить вона різних часів куплена. Є навіть речі, куплені ще за батькового парубкування або ще від діда його. Є материні свитки, кофти, спідниці, що їх носила материна мати ще дівкою. Все це чомусь лежить, не використовується. До всього цього не торкнулася навіть голодовка і скрутний час. Лежить воно, запечатане батьківським словом: хай лежить — воно свого долежить. Так само в батьків і з їжею. Продають картоплю, буряки, капусту, кури, м’ясо, яйця, молоко, сир, масло, збирають на щось гроші, а собі варять якісь помиї або дрібну картоплю до оселедців тощо. А з молоком іще таке: мішає мати в молоко крейди та води й продає. Тоді йде до церкви гріхи одмолювати. В хаті замішують їжу свиням, скотові. Варять цю їжу в одній печі поруч тої, що треба їсти всім, і проймається вона їжею свинячою й скотячою. Хату замітають раз на тиждень, вікна не відчиняють літо й зиму. Сплять усі покотом у ганчірках. І все це щодня, завжди так само. І як воно оце одноманітне, бридке життя їм не набридне? Та хоч яке воно життя це є, живуть вони з охотою й жити аж трусяться. Встають, як тільки починає сіріти, лягають, як на вулиці стає зовсім тихо. Нудно жити у батьків. Нудно й брудно борються вони за своє існування.

Анатоль розгорнув подертого зошита вихідних паперів, нехотя прочитав дещо й закрив. Сквером пройшла дівчина. Цікаво, куди вона йде? Цікаво, що за обов’язок у цієї дівчини? Отже, кожна людина має якийсь куточок, якесь пристановище, якийсь свій шматок хліба. Людина щось вигадує, міркує, видобуває, винаходить — аби жити. Це ж цікаво. Біжить собі дівчина сквером, а насправді вона не біжить, а пливе в бурхливому океані й хапається всім своїм єством за соломинку, що зветься життям. Дівчина швидко, енергійно йде. Її синя перкалева спідничка ходором ходить біля ніг, а зелена блузка злегка рухається в плечах, на грудях, на попереку.

Під пахвою в дівчини біленький вузлик, і вона його часто поправляє. Іноді вона рукою закидає русяве волосся, що лізе в сірі очі. Дівчина внесла з собою в скверик жвавість, бадьорість, і сумно, самотньо стало, як вона пішла собі. Анатоль встає і йде слідом за дівчиною. Він буде йти за нею, куди вона, туди й він. Хоч і край міста, хоч і за місто. Він іде, дивиться їй у потилицю, в спину, і вона кілька разів поверталась, але дивилась мимо нього кудись у далечінь, наче їй і треба було туди дивитись. Анатоль розігнався йти за дівчиною на край світу, та не пройшов він і одного кварталу, як дівчина зникла в дверях під вивіскою "Хімічна пральня".

От цікаво, подумав Анатоль. А що як узяти та познайомитись із нею? Це ж буде оригінальне знайомство. Просто ради розваги. Записавши собі в блокнота адресу, Анатоль пішов. Перед нього йшла легенька білоголова дівчина з торбинкою в руці. Дівчина часто озиралась навколо, і Анатоль запримітив її трохи зажурений жіночий погляд, дитячі губи, голубі очі, лице яйцем, і лише голова міняла форму цього лиця — вона була трохи приплюснута. За три-чотири квартали дівчина зайшла до їдальні Церобкоопу. Анатоль зайшов і собі, але дівчина не помітила його. В їдальні не було нікого. Стільці були складені один на одному догори ніжками, підлога чисто свіжо вимита, столи без скатерок, повітря якесь трохи вогке, пропахле стравою. Дівчина пішла прямо до кухні і згодом вийшла без торбинки, в біленькому фартушку. Зобачивши Анатоля, вона сказала, що ще рано, і чомусь усміхнулась. Анатоль, зворушений усмішкою дівчини, вийшов з їдальні і на вулиці навіть зачепив плечем одну дівчину.

— Обережніш! — сердито сказала дівчина, блиснувши на Анатоля чорними очима. Поправила під пахвою пакуночка, загорненого в газету, і швидко пішла. Анатоль пішов за нею. Вона йому подобалася своїм зленьким серцем і одвертістю. Крім цього цікаво, що ж собою являє оце сердите дівча. Він іде позад неї й дивиться їй у спину. Вулиці вже встигли наповнитися гомоном, рухом людей, що штовхаються, спішать, намагаючись перегнати одне одного. Дівчині кілька разів переходили

дорогу, їй доводилось зупинятись, або обминати людей. Тоді Анатоль ставав збоку й дивився на гарненьке з гострим підборіддям лице.

Дівчина вибирала собі путь, і Анатолеві лишалось дивитися на спину, плечі, ноги… Він навіть прочитав дещо на шматку газети, в якому був замотаний пакуночок. Найбільше Анатоля приваблювали стегна й литки, що принадно здригувалися. Коротенька байкова спідничка, пофарбована в чорне, була наче в плямах, на ній висіли дві біленькі й одна жовтенька ниточки. Зелена баядерка згиналась у стані в кілька складок і оддувалася на стегнах. Сталевого кольору панчохи вже поторочені, й видно було дві плямочки тіла на литках. Анатоль дивився на це все без кінця і наче звик, наче все оце йому таке знайоме й близьке, і сама дівчина давно знайома. Ба, навіть її голос він уже десь чув: "Обережніш!" Так, це вона сказала йому вже колись оце саме слово, й отак само він колись уже йшов за нею.

Він пройшов уже кварталів із десять, але ще йде. Будь-що-будь, але він мусить знати, що вона за одна. І тільки він подумав про те, що він ладен іти за нею хтозна-куди, як дівчина зупинилась біля панчішної фабрики. І так зупинилась, що Анатоль од несподіванки ткнувся носом їй у потилицю. Вона знову обернулась, але цим разом не зозла, а здивовано. Заговорила до подруги, що стояла в дверях. Подруга назвала її Зіною. Чудово. Щоб не зрадитись, Анатоль пройшов далі, мов йому туди саме і треба йти. На дорозі зупинився, записав адресу панчішної фабрики та ім'я дівчини і поїхав на посаду, бо сонце було вже високо.

V

— Я ж сама можу попрати білизну, Толю.

— Ні, Галю… я однесу до пральні… Я мушу однести білизну до пральні, — сказав Анатоль, загортаючи білизну в газету.

— Не розумію. Нащо тобі до пральні, як я пратиму своє та заразом і твоє… от дурненький!

— Ах, Галино… я хочу до пральні…

Галя розгнівалась.

— Та звісно. Куди ж там, хіба ж я так поперу, як у пральні? Неси вже, неси.

— Ти, Галю, нічого не розумієш… ти вмієш гарно прати, може, ще краще, ніж у пральні, але…

— Але що?

— Не скажу… опісля… — Анатоль усміхнувся.

— Та скажи тепер… А, зрозуміла! Можеш мене не соромитись. Дівчину зобачив, га?

Анатоль лише усміхнувся, обмотуючи шпагатом пакунок.

— Тоді так. От порося. — Це вона в Василя перейняла це слово.

— Ну, до побачення, Меланю. — Анатоль простягнув дитині руку. Вона гралася кубиками, радісно подивилась на Анатоля і подала йому ручку.

— Скажи ж дяді до побачення! — умовляла Галя, лежачи на канапі. — Скажи, а то дядя цукерки не купить.

— Пабаценя, пабаценя, — замахала дитина руками. Анатоль поцілував їй ручку й вийшов.

У пральні Анатоль пізнав ту саму дівчину, що йшла скверіком. Вона приймала білизну й видавала квитанції, що й коли прийнято.

— Будь ласка, прийміть білизну. — Дівчина розгорнула пакунок, порахувала, щось записала собі в книжку, подала Анатолеві квитка, звеліла прийти через кілька днів і зараз же повернулась до другого чоловіка, що тримав великого білого вузла. Анатоль намагався щось сказати дівчині, він міг би з нею перекинутись словами, але оцей "тип"... Вона навіть усміхнулась до нього. Знайомий або частий відвідувач, — подумав Анатоль.

— Швиденько, Ксеню, бо я спішу, — сказав "тип". Ага, значить, "Ксеня", потім він "спішить". Можна трохи почекати, а тоді дещо й побалакати з дівчиною. Але Анатоль здав білизну, одержав квитанцію, і йому нічого тут робити. Дівчина поводиться так, наче він, Анатоль, давно пішов, і ось-ось помітить його й скаже: ви ще досі не пішли? Щоб якось згаяти час, Анатоль став ритися в своєму портмоне, ніяк "чогось" не найде.

Нарешті чоловік узяв квитанцію і вийшов. Анатоль роззявив рота, хотів щось сказати дівчині, як зайшов "другий", і йому лишилося лише заховати портмоне, кинути дівчині "до побачення" і вийти. Дівчина ввічливо відповіла: "Всього доброго". Анатоль записав до блокнота "Ксеня" й пішов снідати до церобкоопської[47] їдальні.

Оглянув усі столики, придивився до всіх подавальниць, а дівчини з голубими очима не було. Він двічі виходив з їдальні, дивився вивіску, заходив і ще, й ще придивлявсь до подавальниць — нема. А як іще раз вийшов на вулицю й придивився краще до вивіски, то переконався, що це не та їдальня. Пройшов кварталів зо три й побачив ту їдальню, що йому треба. Безперечно, це та, що йому треба. Он і ті фікуси у вікні, і меню, написане синім олівцем. Увійшов. Так. Це та їдальня. Одна кімната праворуч, друга ліворуч. Та кімната, що ліворуч, трохи вниз, власне, підлога нижче на півметра. З кухні вийшла голубоока дівчина, усміхнулась до Анатоля.

— Давайте ваш квиток, — сказала вона йому. Квитка він ще не брав. Він і не знав, що треба брати квиток, що треба ставати в чергу. Та ось тепер якраз черги немає. Він узяв квиточок на сніданок і сів. Але тепер підійшла друга подавальниця, та ще й не цікава. Він мусив дати їй квитка. Голубоока пройшла повз нього з тарілкою і спитала, чи йому подають. Він відповів, що вже подають, одверто усміхнувся їй.

Так Анатоль став постійним відвідувачем цієї їдальні.

На посаді його Явтух зустрів неприхильно. Навіть сказав "товаришу", коли завжди казав "слухайте, Толю".

— Ви, товаришу, нівроку запізнюєтесь. Беріть папірці та розносьте.

Дама в чорному з широким декольте взяла якогось папірця, підійшла з ним до Анатоля, вже хотіла дати йому, але спершу уважно прочитала, потім одійшла на своє місце. Потім устала, зайшла з ним до кабінету завідувача, звеліла Анатолеві почекати, потім вийшла, знову прочитала папірець, придушила його промокашкою й подала Анатолеві.

Він бере подертого загального зошита з облізлою жовтою палітуркою і йде розносити папірці до установ.

VI

— Що в нас сьогодні за день? — питає Василь Анатоля, набиваючи цигарки.

— Субота.

— Субота. Чудово. Значить, субота. Так-с. Куди б же це його шкварнуть?

— Та давай з досади в кінушку… — пропонував Анатоль.

— Кажеш, у кінушку? — не одриваючи очей од цигарок, бурмотів Василь. — Так, так. Так ти кажеш у кінушку? Воно б оце випить не завадило б. Ну, та можна і в кінушку, як у кіно, то й у кіно.

Анатоль узяв зі столу роблену Василем цигарку й засміявся.

— Що це ти, Васильку, так розбалакався?

Василь устромив у зуби цигарку, запалив її і весело подивився на Анатоля.

— По-твоєму, плакати? Як у кіно, то й у кіно. Ну алемпрі[48]! Одягайсь! — Він, жартуючи, потряс Анатоля за плечі. — Так ти кажеш, у кіно? Можна і в кіно! Що там ставиться?

Анатоль подивився в газету й сказав:

— "Багдадський вор".

Василь ляснув у долоні.

— Чудово! Давай на ворів подивимось! Люблю на ворів дивитися! "Птицы небесные не сеють, не жнут і добре живуть"[49].

Сказавши це, він підійшов до дзеркала, пересуваючи цигарку з одного куточка губ у другий.

— Парнішка ж я нічого, га, Толю? Подивись. От якби не вилиці та не таке вже гостре підборіддя. Як ти гадаєш?

— Та вилиці й подборіддя якраз, по-мойому, в тебе й не погані, а навпаки.

— Ну, очі в мене, — продовжував Василь, — як в удава. Дивись: сіро-жовті, настирливі.

Анатоль погоджується.

— Та це правда. В тебе сильні очі. Ти можеш примусити…

Василеві це сподобалось, і він із більшим запалом про себе говорив:

— А от брови в мене дугами. Я оце тільки придивився. В мене дугами брови, Толю! — Потім він скинув сірого костюма й вийняв із гардероба чорного. До білої сорочки він причепив темно-синього метелика. Потім одяг костюма, сірого капелюха, взяв під пахву стек, заклав руки в кишені й, оглядаючи себе в дзеркало, сказав:

— "В своей стране я словно иностранец"[50]. Хай тільки яка стерва скаже, що я не герой… А ти, Толю, не гордись і не комизись та одягай мого сірого костюма. Якщо хочеш. Я його недавно купив… Він іще майже новий… А на твої литки в мене є жовті халяви-бутилочки й сірий, власне, рябий, махнатий, з великим козирком картуз… о!

Анатоль усміхнувся й перед дзеркалом став одягатись. Він був вищий од Василя, й костюм був для нього закороткий. Але байдуже. Йому пасує картуз, "бутилочки"… У нього лице акуратніше, ніж у Василя. Над рівним носом і глибокими карими очима — чорні тоненькі брови, м'який овал підборіддя й виразні молоді губи. Він зовсім не нагадував селянина, особливо в цьому убранні.

Хлопці позапалювали цигарки й намірилися йти, коли це відчинилися двері: Галя. Вона артистично зупинилась коло порога, лукаво повела очима по кімнаті й розвела руками.

— Чорт би вас забрав, — сказала вона, — які ж ви гарні, як же я вас розцілую обох, мої поросята… — І вона кинулась на Анатоля, цілуючи його в лоб, у щоки. Потім до Василя. Вкусила його за губу й вухо. Той крикнув, узяв її на оберемок, як важку подушку, й кинув у ліжко. Вона лишилась у ньому лежати, перестала сміятись, наче нічого й не було. Наче так треба.

— Куди це ви зібрались?

— Розважатися, — сказав Василь, здуваючи попіл із цигарки. — Хочеш у кінушку піти? Ходім з нами.

Вона нічого не відповіла, в думці вже була згодна. Обняла за стан Анатоля, що сидів скраєчку біля неї на ліжку.

— А знаєш, Василю, мій брат закоханий.

Василь роблено здивувався, витріщивши очі, а Толя усміхнувся.

— Ти? — питав здивовано Василь. — Ти, порося, закохався? І не каже. В кого ж це ти?

— Та киньте, — махнув рукою Анатоль і встав. — Краще ходімте.

— Ні, в кого ти закохався? — питав Василь.

— Та не закохався, так просто… ну, для розваги.

— А ти знаєш, Толю, до чого можуть довести ці розваги?

— Ну, а хоч би й знав, то, по-твоєму, кохати не треба? — сказав за Анатоля Василь. — Але ж ходімте.

Він підійшов до Галі, обняв її й поставив на ноги. Та крикнула.

— Та й лоскочешся ти, порося. Ну, ходімте. — Погасили електрику і з реготом, із шумом вийшли на вулицю. На вулиці в Галі попсувався настрій. Зустріли Явтуха.

— Я прийшов, тебе нема. Де ж це, думаю, вона? І якось прийшло в голову: може, пішла брата одвідати?

Всі відчули Явтухову нещирість, але ніби не помітили й так само нещиро запропонували йому йти з ними в кіно. Йшли всю дорогу мовчки, і як уже доходили до кіна, Галя сказала:

— Я, знаєте, я вертаюсь. Не піду в кіно. Голова розболілась. — І вона взялась руками за голову. — Потім я оце лише кинулась, я ж по-домашньому одягнена. — А одягнена вона була в тій чорній спідниці і в голубій блузі, що подобається Василеві.

Хлопці довго умовляли її йти.

— Ні, вона не піде, — підтримував її Явтух, узяв під руку й повів назад, але вона випростувала руку і йшла сама.

Біля кіна в Анатоля тьохнуло серце. У черзі за квитками він побачив Зіну, що з панчішної фабрики.

— Василю, он моя любов.

Василь пильно подивився на дівчину.

— Познайом, — сказав Василь.

— Сам не знайомий. Чорт його зна, яким робом до неї приступити. Подобається вона мені. І, наскільки мені відомо, вона зла. — Анатоль розповів Василеві історію його зустрічі з Зіною.

— Ну, так що ж ти гадаєш робити?

— Не знаю, Василю. Прямо-таки не знаю. Пороху не вистачить. А подобається вона мені. Ти подивись на оті лакові кружалля очей, на оте міцне тіло в стегнах, у литках. Як пишно ворушиться кохточка од зітхання.

— Ну, підійди й скажи їй що-небудь. Скажи їй, що ти її десь бачив, спитай, чи вона харківська, як ні, то часом чи не з міста… Ну, придумаєш там яке-небудь місто. Якщо вона й до цього всього не має ніякого відношення, то скажи просто, що вона тобі подобається і ти примушений вжити оцих, мовляв, затасканих, пережованих заходів до знайомства з нею.

— Ні, Василю, не можу. Не піду.

— Хочеш, я підійду?

— Ти справді? — спитав Анатоль.

— Справді.

— Ану!

І Василь підійшов. Василь із Зіною став розмовляти, а Анатолеві аж дух забиває од такої несподіванки. От чорт отой Василь, от молодець. О, про нього, про Анатоля, щось балакають, бо Зіна глянула на нього, та глянула й та, що була з Зіною. Василь сказав щось смішне, обоє зареготали. Взяли квитки. Василь теж узяв разом із ними, подав Анатолеві квитка, шепнув, що все гаразд, узяв під руки обох дівчат і

пішов із ними до фойє. Веселі такі. Анатоль сів сам собі, сидить і на дівчат зиркає. Зіна в білій шовковій блузці з червоною трояндою на грудях, і од троянди червона тінь легко помітна на блузі навколо неї. А коли Зіна нагинається нюхати троянду, то така сама од неї гаряча тінь лягає їй на щоку. На спині видно ґудзика од ліфчика й мереживо комбіне. Чорна коса м'яко й гладенько заплетена та перекинута на груди. Вона тримає голову на грудях, грається бантиком у косі й зрідка блимає на Анатоля. Її подруга вища від неї на голову, в зеленому трикотажному костюмі, сама тонка, лише литки, обтягнені жовтими фільдеперсовими панчохами, товсто випирали й здригували. Дівчина тримала в руці чорну лакову торбинку й часто оглядала свої нові гостроносі жовті пантофлі. Обидві дівчини то реготали, то змовкали, самі нічого не балакали — слухали Василя й ліниво оглядали фойє, наче вперше його побачили. Анатолеві хотілось, щоб Василь уже йшов до нього, але Василь не йшов. І довго ще так ходили, та почувся дзвіночок і фойє стало порожнє. Василь підійшов до Анатоля й сказав:

— Буза, ще й ламається. Каже, нащо він мені. В мене, каже, муж є. Бреше. Ніякого мужа в неї нема. Плюнь на ню, Толю…

Толя мовчав і на картину майже не дивився.

VII

Анатоль пішов до хімічної пральні по білизну. Ксеня взяла в нього квитанцію, порахувала його білизну й подала. Анатоль хотів із нею заговорити, але поруч неї сидів якийсь хлопець у сірій сорочці з кімом на грудях і занотовував щось у книгу олівцем.

— Ти ж, Ксеню, не барись, — сказав він, кінчивши писати. — Приходь завчасно обідати, а тоді підемо до театру, я роздобув квитки.

Почувши таке, Анатоль узяв білизну й пішов. Він вирішив назавжди викинути Ксеню з голови, навіть витяг блокнота й викреслив її ім’я. Йому

було сумно. Пішов снідати до їдальні Церобкоопу. Голубоока зразу підійшла до нього й сказала:

— Що вам?.. А ви сумний сьогодні…

— Сядьте… — сказав Анатоль.

— Ой, ні… мені не можна…

— Як вас звати? — насмілився Анатоль.

— Якщо це так потрібно: Антоніною… Ну, кажіть швидче, що вам давати?

— "Любві немножко", — жартуючи сказав Анатоль.

— А йдіть собі.

Антоніна побігла. Підійшла друга подавальниця.

— Що вам?

— Я… мені… я ще не вибирав. — І став пильно розглядати меню. Але подавальниця стояла біля нього й чекала, поки він вибере. Чоловік із другого столика подав їй чека, й вона пішла. Анатоль вийняв паперу й став писати листа до Зіни з панчішної фабрики. Він перший раз у житті бачив таку красуню. Вона ранила йому серце, й загоїти може тільки вона, Зіна. Хай вона не буде така жорстока й загоїть його рану. Він її кохає ніжно, й узагалі він кохає перший раз у житті. Перший раз і останній. Хай вона скаже, де вони можуть зустрітися й побалакати.

Анатоль запечатав конверта й написав адресу. Підійшла голубоока Антоніна.

— Ну, вже надумали? А то своїй "баришні" написали?

— Ні, не баришні. Нема в мене баришні.

— Вигадуєте.

— Слово.

— Ану дайте, прочитаю.

— Нецікаво, це я братові пишу.

— Ну, як братові, то чого ж не даєте прочитати?

— Та вже запечатано.

— Не даєте — значить, баришні. Ну, кажіть, що вам подати?

Антоніна ввесь час сміється. Нарешті Анатоль каже, що йому подати, снідає і йде. Дорогою він заходить до панчішної фабрики. На дверях стоїть дівчина в червоній хустці.

— Ви Зіну знаєте? — питає її Анатоль.

— А чому ж не знати, — байдуже сказала дівчина, дивлячись через голову Анатоля на вулицю.

— Ви не зможете передати їй одного листа?

— А чому ж не передати? — так само байдуже сказала дівчина.

— Так ось нате, будь ласка, й велике вам спасибі.

Дівчина взяла листа й зникла. Анатоль сідає на трамвай і їде на посаду.

Явтух зігнувся своєю довгою постаттю над столом, уткнувши маленького носика в папери, ні на кого не дивиться й бурчить:

— Нате ось оці конверти… чекайте, оці папірці понесіть до Ніни Хведорівни (це дама в чорному), хай зареєструє. Та не баріться, товаришу. Сьогодні треба порозносити. А то ви, товаришу, десь там ходите…

Дама в чорному сама підійшла до Явтуха. Взяла папірці, йде до свого столу й на ходу читає. Зареєструвала й знов, читаючи папірці, йде до зава. Потім виходить од зава, дає папірці Анатолеві, а той кладе конверти до папки та йде до установ.

VIII

Одного разу Анатоль прийшов з посади й аж злякався од несподіванки. Вдома на нього чекала Оляна.

Він привітався з нею, роблено усміхнувся й кинув на стола свого загального зошита. Біля порога стояли глечики од молока. Оляна поглядала на них, наче соромлячись, і так само оглядала себе. На ній була велика біла хустка, що Оляна її навмисне згорнула з голови на плечі, показавши свою гладеньку зализану зачіску з виразним проділом посередині. Довга, біла в синіх кружалках спідниця й на руці мідний із зеленим камінцем перстень. Оляна зачервонілась і сказала, зупинившись поглядом на глечиках:

— Оце приносила до міста молоко, згадала про тебе й зайшла, не лаєшся?

— От тобі й на. Навпаки. Дуже радий, що зайшла. Розповідай, що нового? Василю, дай цигарку… Або пробач… я сам зроблю. Ти не палиш цигарок, Олянко?

Оляна засміялась. Червоне товсте лице розлізлось од радості, розпливлося. Вона взяла носову хустку й затулила нею рота, щоб не зареготати вголос. Вона була дуже рада, що Анатоль хоч це сказав. Він ніколи, бувши з нею вкупі, не був веселий, не жартував, хоч вона намагалась звеселити його всім своїм єством, поводженням, рухами, очима й мовою.

— Ти, Толю, ще й жартувати вмієш? Чого ти з мене глузуєш? Невже не знаєш, що я не палю? — А самій хотілося, щоб він іще щось сказав таке, що стосується її.

— Так-так, — проказав Василь, лежачи в ліжку з цигаркою в зубах. Оляна, почувши це, замріялась. Нижня губа трохи одкопилилась. Потім підвела голову й глянула на Анатоля, що сидів у червоному кріслі та, закинувши ногу на ногу й прищуливши очі, дивився на неї крізь цигарковий дим.

— Ти ще не женився, Толю? — спитала вона його.

— Ще не здурів.

І Оляні знов нема що казати.

— Так-так, — знов пробурмотів Василь, кинувши недокурка в попільничку, — бачу я, що вам не балакається. Що сьогодні за день?

— Понеділок, — поспішила Оляна і з якоюсь тривогою й ніби винувато подивилась на Василя… Тоді Анатоль крадькома оглянув їх обох.

— Ти вже давно на мене чекаєш? — спитав Анатоль Оляну.

— Давненько, — сказала, глянула на Василя й зачервонілась. Василь одяг на ноги фільдеперсові смужчаті шкарпетки, загнуздав їх підв'язками, встромив ноги в жовті гостроносі черевики й устав. Потім одягся, кинув на голову капелюха, взяв стек під пахву й, радісно уклонившись Оляні та Анатолеві, вийшов із кімнати. Анатоль присів ближче до Оляни, й вона благально, доброзичливо подивилась йому в вічі. Анатоль відчув на собі її прихильність і обняв її легенько за стан. Вона пригорнулась до нього, все дивлячись йому в вічі. Її очі щось чекали. Ось-ось Анатоль щось скаже, ось він щось спитає. Олянині очі наповнились росою, вона впала йому на груди й тільки зуміла вимовити:

— Толю!..

Толя прийняв її голову й байдуже сказав:

— Скажи мені, Оляно, як тобі подобається Василь?

Оляна, як опарена, схопилась, узяла глечики й вибігла з кімнати.

IX

Якось одного разу, нічого не сказавши, Василь зник. О, цей Василь. Як уже що йому заманеться — край… Оце вже десь гостює. Він такий, що його можна поважати: і розвеселить, і заговорить, і вмовить, і що хочете. Сумно стало Анатолеві без Василя. Ото тільки й радості, й розваги, що піде в їдальню й побачить Антоніну. Тісно йому розмовляти з нею в їдальні. Він запропонував їй піти з ним куди-небудь. До кіна, чи що. "А чого ж, можна", — сказала Антоніна. І оце треба їхати до батька та роздобути грошей, бо з дівчиною без грошей ніяково. Анатоль замкнув кімнату й намірився йти. Його зупинив листоноша. Розірвав конверта. Серце йому затьохкало:

"Відчепіться від мене. Викиньте з голови. І не вигадуйте, й не уявляйте собі. Не подобаєтесь ви мені, от і все. Зіна".

Анатоль зціпив зуби. Хотів порвати на шматочки листа, але тільки ніжно притулив його до грудей, до серця, поклав у кишеню й пішов на потяг.

В Куряжі він зайшов насамперед до батькової крамниці. Роблено привітний до батька, він розпитував, як там удома, чи всі здорові. Батько балакав неохоче, погладжуючи своєю широкою порепаною долонею поплутану бороду, топтався, як ведмідь, за стійкою й більше балакав із покупцями. Коли він балакає з покупцями, то робиться влесливий та вдячний, наче йому покупець жменями щастя сипле. Іноді докоряв покупця, що той колись зайшов до церобкоопської крамниці. В розмові часто Бога згадує. Коли покупець одходить, він хмурнішає й на Анатоля не дивиться, лише часом спідлоба блимає.

— Маєш должность? — спитав батько Анатоля і нагнувся у куток, налити хлопчикові гасу, поблискуючи червоними складками товстючої шиї. Анатоль сказав, що має посаду, та ще й добру.

— Скільки платять?

Анатоль збрехав:

— Та зараз вісімдесят, а потім набавлять.

Батько оддав хлопчикові гас і повеселішав.

— Та це нічого. Вісімдесят карбованців щомісяця. А ще, кажеш, і набавлять?

— Обов’язково набавлять.

— А не знаєш скільки?

— Певне, карбованців шістдесят. Цебто буду отримувати сто сорок карбованців.

— Так, це нічого. Гм… бач воно як…

Лице в Карпа зробилося ще червоніше, а очі заблищали.

— А я гадав, що ти там байдикуєш… Ти обідав?

— Ні.

— То йди мерщій додому, там, здається, ще не обідали.

Анатоль пішов. На подвір’ї його зустріла Хведоська. Вона прала в балії білизну. Стояла до Анатоля спиною, підтикала всі спідниці, які тільки на ній були, й від того на спині був величезний горб.

До Анатоля Гривко прожогом кинувся з будки, стрибав, рвався з ланцюга, радісно гавкав, сміявся очима, тоді сів на задні лапи, махаючи хвостом, і аж облизувався од заздрості, що Хведоська так близько біля Анатоля.

— А ми оце з Оляною думали в неділю до тебе поїхати, Толю. — В Хведоськи лице аж горіло од праці, коса була трохи вогка, у милінні. Вона втерла рукавом, засуканим вище ліктя, спітніле лице, усміхнулась і сказала:

— Ти знаєш, Толю… Оляна тебе кохає… Ой, як вона тебе кохає. Мені аж ніяково. Я, мабуть, соромилась би так побиватись.

Анатоль відповів на це лише усмішкою, бринькнув Хведоську пальцем по губах і сказав:

— Мати вдома?

— Вдома.

І знов почала прати білизну. Анатоль увійшов до хати. Коло порога в сірій вогкій пітьмі стоїть цебер із помиями, збоку в кутку — кочерги, лопати, якесь паліччя, віхті. Коло печі купа цегли з кізяків і в’язка хворосту з лісу. На печі й на ліжку жужмом старе лахміття. На ліжку в лахмітті позіхає, зігнувся в дугу сивий кіт, а на долівці посеред хати стоять ночви з висівками, а над ночвами зігнулась тонка, довга постать матері й колотить ці висівки.

— О, гість прийшов! — зраділа мати. Так і застигла з ополоником у руці, піднявши його врівень із плечима, а висівки з ополоника капають у ночви.

— А ми думали, що ти вже не прийдеш. Сідай, боже ж ти мій. А тобі наче й живеться нічого, і вигляд у тебе гарний. А це що за костюмчик? Це твій? — Вона полапала костюм рукою.

— Це товариша мого. Він його мені дав.

— Дав? — здивувалася мати.

— Подарував.

— Подарував… дивись ти… а матеріал наче гарний. Проходь. Ти їв що-небудь?

— Ні.

— Я ось зараз.

Вона помила руки й вийшла надвір. Анатоль сів до столу. Половина стола була не заслана, тут на поколупаних, вишкрібаних дошках сушилась локша. На другій половині стола лежала жужмом скатерка, на ній пилом прибита Біблія. Горіла лампадка. Лампадка ця горить щодня, олива недорога, а все ж таки "спасеніє".

— Хведосько! Хведосько-о-о! — гукала на подвір’ї мати.

— Іду-уу! За-а-раз! — глухіше було чути Хведоську з вулиці. А згодом було чути ближче невиразну розмову.

— Та йди вже, йди, шерепо, обідати, — казала мати і ввійшла до хати. Як уже страва стояла на столі, до хати ввійшла Хведоська, а за нею Оляна.

— Драстуйте! — соромлячись і червоніючи, промовила Оляна й подала руку Анатолеві. Той усміхнувся й трохи підвівся, вітаючись із нею. Вона причепурилась, Анатоль це помітив. На ній була довга рясна сатинова спідниця й голуба перкалева з напуском блузка з біленьким одкоченим комірцем. Дві коси зв’язані ззаду докупи. Від виразного проділу на голові довгасте чоло здавалося більшим, лице — повнішим. Вона сиділа з хусточкою в руці, тримала руки в пелені й зиркала то на Анатоля, то до печі. Коло печі поралась мати. Оляна схоплюється, підбігла до печі, щось погомоніла з матір’ю, з чого Анатоль почув Олянине: "Я сама". Після цього мати вийшла надвір, а страву на стіл подавала Оляна. Хведоська весело усміхалася в ложку й зиркала оченятами.

— Оляно! — сказала Хведоська.

— Га?

— Давай Тольку оженимо.

Та не знала зопалу, що сказати, а таки вимовила, сьорбаючи борщ:

— Давай.

Тут би пішла розмова, та в сінях почулось важке човгання чобіт.

— Щоб я вмерла, батько йде, — сказала Хведоська. І справді, до хати ввійшов напідпитку Карпо.

— О-о-о! — протяг він. — Я ж так і знав, діточки мої... — Потім перехрестився. — Я ж з тобою, синку, й не вітався як слід, прости мені, — він поцілував Анатоля, — і тебе, дочко, давно не бачив — і поцілував Оляну. Їй це надміру подобалось. Вона встала, допомогла Карпові стягнути засмальцьованого фартуха, й Карпо лишився в жилетці.

— Ви б лягли, — пропонувала Оляна Карпові, і Карпові подобалась Олянина ввічливість.

— Ні, ні, дочко. Я ще з синочком по чарці вип'ю. Я його давно не бачив. Мотре! — гукнув на стару.

— Нащо ви гукаєте? — спитала Хведоська.

— Треба послати.

— Так ось ми з Оляною підемо.

— І то правда. Тільки мерщій! — Дівчата взяли гроші й побігли.

— Ну, синочку, розказуй.

Карпо ліниво сів, погладив бороду й сперся на ліктя.

— Нічого, тату. Працюю собі, заробляю гроші.

— Заробляй, сину. Гроші завжди згодяться… А це ж на тобі що? — Він рукою лапнув за костюма.

— Це мені товариш мій подарував.

Карпо аж прицмокнув.

— Прямо-таки подарував… гм. Видно, заможненький. Ще й добрий костюмчик. Ти так колись заглянь із ним до нас. Видно, порядний чолов'яга. Гм… Подарувати такого костюма… це ж гроші. Гм… Ну, а як там Галя?

— Нічого. Живуть собі. Вередує вона трохи.

— Так. Ну, а він не зобіжає її?

— Вона на ньому верхи їздить.

— Ось як. Ну, хай їздить. А от тобі не дай бог така.

Анатоль тільки гордо усміхнувся, мовляв, він не з таких. А Карпо продовжує.

— Якби взяв таку овечку, як Оляна, то ця буде тобі ноги мити й ту воду пити. І таки, як не кажи, дівча заможненьке. Нам до них не зрівнятись. Будеш хазяїном. О, про вовка помовка, а він і тут.

— Нас два вовки, — сказала Оляна, — цікаво, про якого йшла розмова. — Звичайно, Оляні дуже хотілося, щоб розмова йшла про неї.

— Та про того вовка, — сказав Карпо, — що здобич у руці тримає.

В Оляни заіскрились очі. Вона тримала в руці пляшку. Карпо поналивав чарки й гукнув Мотрю. Вона взяла чарку й спитала, за чиє здоров'я пити.

— Та за чиє ж, як не за гостей, — і показав на Анатоля та Оляну.

— Ну, жилаєм всього харошого, — та й проказала ціле оповідання побажань. Нарешті випив Анатоль, та так по-геройському, що батьки переглянулись.

— Та він у нас ніврoку, хвалити Бога, — сказала стара.

— Вісімдесят рублів на місяць одержує, а скоро буде одержувать сто сорок карбованців, — сказав Карпо. Анатоль став іще більше собою пишатися і вже сам вірив у те, що про нього кажуть. Тим часом Карпо налив Оляні. Та засоромилась, затулила руками лице.

— Ой, дядю, я ж ніколи не пила.

— Та пий, дурна, — підтримувала Хведоська, що сперлася ліктями на дерев'яне ліжко й дивилася до столу. Оляна боязно протягнула руку до чарки, дивлячись на неї спідлоба, тоді швидко хильнула, а решту бризнула через голову на стелю, й там вималювався не то півник, не то собака.

— Тобою, Оляно, лише пишатись, — сказала Мотря. — Диви, Карпе, як вони обоє п’ють.

А Карпо тим часом подав чарку Хведосьці.

— Не хочу… — А очі блищать. Вона дивиться з цікавістю на чарку. — Не хочу, — сказала ще раз, узяла, вихилила її так само, як Оляна, змахнула решту на стелю.

— Ну, а як же, Толю, в городі? — почав Карпо.

— Та нічого.

— Біда. Одне горе та й годі, сину: беруть і беруть, щоб їх за печінки брало.

Потім звернувся до Оляни.

— Скільки твій батько цей раз продналогу заплатив?

— Сімсот карбованців, — одказала Оляна.

— О, чув, сину? От шкуродьори. От анцихристи. Отож і мені. Давай і давай. Життя немає. Робиш, як проклятий, так ніхто й не бачить. Помолитися ніколи, так цього, бач, не вчитують. — Карпо рукою махнув коло носа, зігнав муху і ще дужче викрикнув. — А повези продати що, так за безцінь оддаєш, — знов зігнав муху, — зате в них не докупишся. Кинься купити чоботи, одежі, — знов зігнав муху, — то здеруть із тебе в три шкури, а повези картоплі, — муха не покидає носа, — або пш… та бісової душі муха, де ти в чорта взялася. — А муха знов сіла на носа. — Ну, не гріх? — Карпо встав і махнув коло носа рукою. — Н-н-нечиста сила. — Нарешті муха одлетіла від носа й сіла Анатолеві на руку. Дівчата пирснули зо сміху. Засміявся й батько.

— Та воно якби дешево, — сказала Мотря, — то якось би й жили. Тільки й нашого, що немає.

— Та наше-то дешево, а їхнє… — злився Карпо. Анатоль прицілився до мухи, що сиділа в нього на руці, махнув рукою, муха злетіла й сіла Карпові на вухо.

— Так от ув'язла, нечистий дух, — махнув Карпо рукою. Муха сіла на хліб, і її піймала Хведоська.

— Кинь її, доцю, та й роздуши, — крикнув Карпо, — то камуністка. Бач, як липла. Тож хотіла кров нашу пить. — Карпо важко зітхнув і сперся на лікоть. А коли горілку допито і в хаті засвічено лампу, Карпо ліг із чобітьми на ліжко, спиною догори, і зразу захріп. Хведоська з матір'ю порались по хазяйству, а Анатоль з Оляною пішов на вулицю.

Аж перед світом прийшов Анатоль із вулиці й уклався в клуні. Заснути не міг. Він і досі відчував теплоту Олянииної прихильності до нього, йому вчувався її закоханий шепіт… Ось і зараз іще відчував її теплу в сльозах щоку й м'які груди, якими вона тулилась до нього. Але разом із цим і Василь на думці. Василь признався йому, що мав Оляну того ж дня, як вона відвідала Анатоля.

А хоча б не було нічого в Оляни з Василем, то одружитися з нею він міг би хіба тільки з жалю до неї, а не з кохання. А може, простити й це і одружитися на радість батькам?… Їм же так хочеться, щоб він, Анатоль, одружився з Оляною. І лише він це подумав, як в уяві його стали гарненькі личка Зіни з панчішної й Антоніни, що в їдальні. Мигнуло й лице Ксені, але зараз же зникло. Анатоль не міг заснути. Думки плуталися в голові, як дротяний клубок. Та ще й Гривко не вгаває. Щось тривожно й завзято він гавкає і на город рветься. Анатоль пішов до Гривка. Зобачивши його, Гривко ще завзятіше став гавкати й побіг прямо до станції. Коло станції крики, метушня, по насипу багато людей метушиться. Анатоль вернувся до клуні і вклався спати, але Гривко непокоїв його. То підбіжить до клуні, то побіжить кудись на город і завзято гавкає. Тоді Анатоль замкнув двері на дерев'яного засува й пірнув у пахуче сіно, щоб не чути собачого гавкоту. Стомившись розплутуванням своїх думок, заснув.

Прокинувся чомусь дуже рано. Світло ранку продиралось у щілини клуні й малювало зайчики, і вже можна було розпізнати в клуні діжки, поламаного воза, купу полови тощо. Коли Анатоль вийшов із клуні, Гривко прожогом побіг на город і зупинився біля куща лози, що над ровом. Анатоль підійшов до куща, розгорнув його й побачив там портфеля. Йому згадалася метушня біля станції. Відкривши портфеля, він сторопів. Тут були різні папери й пачками червінці по одному й по три. Він схопив червінці, понапихав у пазуху, в кишені, портфеля залишив у кущі й побіг до хати. Гривко вже не так люто гавкав, стрибав біля Анатоля, наче радів із його знахідки. Анатоль задихався, зблід. В очах йому то жовтіло, то темніло, у вухах дзвеніло. Він побіг до клуні, замкнувся в ній, хотів порахувати гроші, але раптом здогадався, що тут у щілину хтось може побачити, і як він це подумав, йому вже здалося, що до клуні од станції біжить цілий натовп. Він чує голоси на вулиці, вже одчиняють ворота й кричать. Сюди, сюди, він у клуні! Але це йому лише вчувалось. Серце йому важко стукало і шуміло в голові. Він вийшов із клуні. На подвір'ї нікого немає. До нього прибіг Гривко й ласкаво махав хвостом та стрибав йому на коліна. Але Анатоль ніяк нічого не розумів. То йому здавалося, що ось зараз хтось прибіжить і забере в нього гроші, то йому здавалося, що це просто все сниться; і він укусив себе за пальця. Ні, це не сон. Це гроші хтось приховав. Адже ж він, Анатоль, чув, як довго на станції стояв потяг і люди кричали, гомоніли, обшукували щось по насипі. Безперечно злодій украв портфеля й, боячись, щоб не зловили, тимчасово заховав портфеля в кущі. Та не вдалося йому. Анатолеві стало трохи легше. Але треба порахувати гроші й сховати. Взяти трохи собі, а решту сховати і, як треба, — брати. Заховати можна в клуні або на горищі в сараї. І лише він це подумав, зараз же йому уявилося, що клуня горить... А сарай батькові заманулось розламати й зробити нового. Тут він і надибав гроші. А попадись гроші батькові, то він буде їх тримати до десятого покоління, а Анатолеві й на насіння не дасть. На горищі ховати не можна, в клуні так само. В ощадкасу! А як запитають, де взяв? Ні. І це небезпечно. А може, він збожеволів і тут немає ніяких грошей? Він потер руками лоба й пішов до хати. Але в хату не можна було йти. Хведоська глиною мазала долівку. Лазила коліньми по землі й шарувала замазаною ганчіркою, потім рівно

замазувала, загладжувала рукою. А на спині гора спідниць, як і тоді, коли вона прала білизну.

— Хвесю, ти довго будеш мазати? — спитав Анатоль.

— Ні, а що? А ти якийсь чудний, Толю. Чого то ти за пазуху тримаєшся, наче богу молишся? — Вона засміялась.

— Та мені голова болить… я хотів… випити. — Хведоська трохи одкрила рота, дивилась задумано на Анатоля, не одриваючи од долівки руки. Тоді протягом, сумно сказала:

— Грошей немає, Толю… Батьки поїхали на базар. — І слово "гроші" наче вдарило його в скроню. Він аж задихався й насилу вимовив:

— У мене є.

— Є? — весело спитала Хведоська. — Тоді я зараз! — І швиденько зашарувала віхтем по долівці.

Помазавши, вона потрусила по хаті зеленою травицею з васильками й чебрецем, помила руки, переодяглась і сказала:

— Ну, давай. Піду.

Анатоль дав їй червінця. Вона витріщила очі.

— Тут десять рублів, Толю!

— Та бачиш же, що десять.

А тоді додав:

— Здачі не треба мені давати.

— А що? — з якоюсь тривогою спитала Хведоська.

— Візьмеш собі.

— Собі? — Її очі загорілись.

— Та собі ж. Іди швиденько, принеси мені горілки.

Хведося була така рада, що не знала, що робити й де подітись.

Вона зроду од батьків не мала цілого карбованця. Вона відчула до брата таку прихильність, що їй хотілось розцілувати його, але не сміла.

— Це я заховаю. Не скажу нікому… Щось куплю собі… Не кажи, Толю, мамі й татові.

— Не скажу. — І йому хотілося ще дати їй грошей, але подумав, що це може йому нашкодити. Хведоська побігла й незабаром принесла горілки. Випивши, він повеселішав.

— Іди сюди, Хвесю. — Та підійшла, він обійняв її за стан і зазирнув їй у вічі та й поцілував у чоло, чого ще не було ніколи. Вона засоромилась.

— А чого ти плачеш, Толю?

— Не знаю. Чогось радісно-радісно мені.

— Та хіба ж од радості плачуть? — наївно спитала Хведоська.

— Так. Плачуть і од радості. Мені так радісно, що я наче божеволію… я не божевільний, Хвесю?

— Господи… та ні ж.

— От спасибі, а я думав, що божеволію… Поїду до міста, зароблю грошей і куплю тобі, Хвесю, гарного подарунка.

— Дякую… А скоро Оляна прийде, Толю…

Але Толя встав, хитаючись.

— Оцю недопиту пляшку вип'єте вдвох із Оляною, а то я спізнюся. Мені треба… я спішу… А то на ще червінця та заховай.

— Тут три, Толю!..

— Чорт його бери… Ховай.

— Це ти мені?

— Тобі. Заховай та мовчи.

— Заховаю, спасибі… дякую.

Провела брата до станції, поцілувала й радісна, як ніколи, повернула до хати. Спіймала Гривка й прив’язала на ланцюг.

X

Василь іще не приїхав. Анатоль засвітив електрику, оглянув таємниче кімнату, заглянув під ліжко, під стола, під стільці, до гардероба, за трюмо заглянув, потім замкнув двері й вийняв гроші. Багато пачок. Його взяв острах. Він же не знає, коли прийде Василь. А може, він зараз зайде? Анатоль похапцем став ховати гроші. Він у дзеркало бачив себе: його очі гостро, жадібно блимали, а руки, довгі, з

розчепіреними пальцями, згиналися й стискали пачки грошей. Він заховав гроші і підійшов до трюмо. Трохи схуд. Та він сьогодні забув умитися. Давно не брився, й лице було аж чорне. Синій самов’яз безладно скрутився й висів поверх жакета, що був застебнутий. Стало Анатолеві в цій кімнаті боязно. Він одяг Василевого капелюха, погасив електрику й вийшов на вулицю. І ось він іде вулицею, окутаний жовтим світлом електрики, синіми тінями і вечірньою прохолодою та гомоном вуличного натовпу. Йому хочеться швидко йти, але натовп перепиняє йому путь. Іноді доводиться зовсім стати й почекати, поки людина пройде. Але Анатоль не може стояти й хвилини. Йому ніколи. Замість того, щоб стояти, з нетерплячки він топчеться на одному місці, обманюючи сам себе, що йде. І ось тоді він якось зиркнув убік і побачив вивіску: готель "Рим". Він зайшов туди й узяв невеличку кімнатку. Але він не спав цілу ніч. Порахував гроші й дійшов висновку, що він має десять тисяч. Він одклав дві тисячі окремо й ліг спати. Але то був хворий сон, од якого розболілась голова: і віднімали в нього гроші, й ловили його, посадили до бупру та катували. Він прокидався, засинав знову й знову прокидався.

Вранці він обходив чимало крамниць, поки знайшов собі темно-синього шевйотового костюма й такого ж самого кольору суконного картуза. Крім цього, ще й жовтого портфеля, й такого ж кольору черевики. В портфель він наклав газет та журналів, щоб не був порожній, та й пішов до голярні.

Голяр попався йому якийсь затурканий. Крім того, що сам низенький і лисий та беззубий, він ще й дихав прямо в лице смердючим повітрям та намилив Анатолеві вуха й рота. Голяр багацько балакав, і це якось допомагало Анатолеві зносити тупу бритву.

Побрившись, він сідає в трамвай і їде до Галі. Проти нього сиділа молодиця з повними міцними ногами в жовтих панчохах. Анатоль уп'явся в них очима, ладен дивитися на них ввесь вік. Та недовго довелося цим розважатися. В трамвай всіли нові пасажири й затулили собою прекрасні повні ноги молодиці. Тоді Анатоль став розглядати свої

черевики. Він перший раз у житті носить гостроносе взуття, й це дарує йому велику радість. Він приміряв свої черевики до черевиків сусіди й переконався, що його, Анатолеві, кращі. Потім оглянув людей, чи ніхто не помічає, що він любується своїми черевиками.

Галі не було вдома. Та це краще. Він забув купити їй та й дитині подарунки, і потім, він не вигадав, що їй сказати про гроші. Де він узяв їх? А що, як сказати, що виграв у лото, в більярд? Ні, він скаже їй, що виграв на облігації індустріальної позики. Але й це не годиться. Краще сказати їй, що він поступив на нову посаду, де має одержувати до двохсот п'ятдесяти карбованців на місяць, та ще й дали вперед за три місяці. З цим він вийшов, пішов до Церобкоопу, купив пляшку портвейну, коробку шоколаду та кілька метрів голубого шовку. Дитині він купив велику ляльку, що заплющує очі, і великого жовто-зеленого ведмедя. А що він довго не спав і стомився, то заснув зі своєю купівлею у Галі на канапі. Розбудив його плач дитини, яку тримав на руках Явтух. Явтух похмуро стояв із дитиною біля вікна, потім повернувся до Анатоля й сказав:

— Гм… що це за новості?

— Наприклад?

— Наприклад, що це за обновки?

Але Анатоль мовчки підійшов до Мелані й дав їй ляльку й ведмедика.

— О, диви, лялька, дивись, ведмедик, — радісно сказала Меланя. Та Явтух наче й не помітив цього подарунка.

— Що ж це все ж таки значить, і чому не являєтесь, товаришу, на посаду?

— Я поступив на другу посаду.

— А на яку ж саме?

Тут Анатоль затнувся. Він про це й не подумав, на яку саме посаду він поступив. Але, роздратований тоном Явтухової розмови, він сказав:

— Що за тон? Я, здається, на ваше подвір'я не кидаю камінці? Вам неодмінно треба знати, де я працюю?

— Принаймні цікаво.

— Старий будете, — сказав Анатоль. Тоді Явтух зозла замовк і демонстративно вийшов до другої кімнати. Увійшла Галя. В кімнаті ніби посвіжішало, ніби розійшлися хмари й блиснуло сонце. Галя зразу не знала, що робити, далі сплеснула руками, глянула на Анатоля й ніжно сказала:

— Хлопчику мій, що це значить?

Анатоль усміхнувся й дав їй подарунки.

— А це, — сказав, показуючи портвейн, — вип'ємо.

Сестра кілька раз поцілувала його в губи, взяла за плечі й радісно подивилась йому в вічі.

— Який ти гарний, Толю. Ач, краватку шовкову купив, сорочку — зразу оміщанився.

— Ти ще влюбишся в мене, — сказав Анатоль жартуючи. Але Галя ніби не чула й спитала.

— Де ж це ти грошей узяв?

— Поступив на іншу посаду. Буду отримувати двісті п’ятдесят карбованців на місяць, і за три місяці дали вперед.

— Ой лишенько… а що ж це за посада?

— ДПУ.

— Мабуть, шпиком поступив?

— Ні. Одверта робота. Господарча частина.

— Який ти щасливий… і мене не забув. От братік. А Василя немає?

— Вдома. Ось що, Галю, мені потрібна кімната.

Але Галя не дала йому й доказати.

— Є, Толю… Є кімната, але це треба зараз, зараз же треба їхати, бо займуть…

Увійшов із дитиною Явтух.

— Ось мамо, ось… — Меланя показує ляльку й ведмедика. — Це дядя дав.

— То ти? — спитала Галя Анатоля.

— Та я ж.

— Бо батько ніколи не здумає купити дитині цяцьок, — докоряла Галя й почала вбиратися.

— Куди це ти? — спитав Явтух.

— Я зараз. Піду з Анатолем в одно місце.

— А може б, ти не йшла?

— Оце тебе питатиму.

— Я ж іще не їв нічого…

— Ото… Не їв. Горпина подасть. Я ж тебе ложкою не годуватиму? Сам будеш їсти.

І вийшла. Дитина голосно розплакалась.

XI

Свою кімнату Анатоль обставив чудово. У всьому йому допомагала Галя. Всю підлогу заслано суцільним перським килимом. Північна стіна, де стоїть ліжко, так само завішана килимом із малюнком: у темно-зеленому лісі мисливці полюють на оленів. Посеред хати — круглий дубовий стіл, накритий голубою в рожевих квітках скатертю, а на столі — високі, зелені, гранчасті скляні квіточники з пахучими, свіжими червоними й білими трояндами. В головах біля ліжка — піаніно, а на піаніні — з білого мармуру Наполеон дивиться в бінокль, виглядаючи ворога. В другому кутку дзеркальна шафа. В хаті затишно, захисно й м’яко. Анатоль сидить за піаніном і грає, а Галя слухає. Довгі тонкі Анатолеві пальці вгрузали в клавіші й викликали солодкі, радісні звуки. Звуки бурхливо й ніжно наповнювали кімнату, підносили настрій, залазили в душу, як любов. Галя легенько й млосно водить головою то на одне плече, то на друге, ворушить м’якими губами, і в очах її — туга. Вона хруснула пальцями, й з очей її капнули сльози, потекли до куточків губ і зупинились. Вона поклала лікоть на край піаніно й сперлася щокою на долоню. Анатоль перестав грати й байдуже, не дивуючись, спитав:

— Чого це ти, Галю?

Вона блиснула білими зубами.

— Від радості… від твого щастя.

Почувся стук у двері. Увійшла Антоніна. На ній була маркізетова сукня без рукавів із голубим широким поясом, зав’язаним збоку бантом. Біленькі шкарпеточки з синенькою лямівочкою й жовті туфлі. На голові в неї була баретка ультрамаринового кольору з пухнастим білим помпончиком. В руці зелена шкіряна сумочка, а на сумочці збоку рожева хусточка. Антоніна вперше бачить у цій кімнаті Галю. Соромлячись її, тихо привіталась і ніяково стояла біля порога, опустивши вії. Анатоль узяв її за руку й підвів до Галі.

— Це моя сестра, Тоню, — сказав він Антоніні, — а це моя наречена, Галю.

— Щаслива, — журно промовила Галя. Поцілувала Тоню в чоло, попрощалась і вийшла. Анатоль сів у зелене крісло, а Тоня — біля нього на перильце, поклавши руку йому за спину; другу Тонину руку, теплу й м'яку, взяв Анатоль й приклав собі до щоки.

— Ну, що нового, Тоню?

Вона випростувала свою руку, встала, здійняла з голови баретку, поклала на стіл і підійшла до дзеркала, поправляючи закручену на голові косу.

— Що в мене нового, Толю? Аж нічого. Працюю. Чого ти сьогодні не приходив обідати? Я так нуджусь, як тебе немає. Мені так важко…

Вона закинула руки на голову, й під пахвами було видно темненькі кущики волосся… Анатоль підійшов до неї й поцілував її в шию. Вона лише усміхнулась. Усміхнулась і опустила вії. Він не вперше цілує в це місце, і їй лише приємно, особливо тут, у цій затишній кімнаті. Вона

звикла до цієї обстанови. Їй уже знайома тут кожна річ, все її тут приваблювало, і все це вона в думці звикла вважати за своє. Їй не хочеться звідси нікуди йти, особливо тоді, коли тут Анатоль. Вона повернулась до нього й глянула на нього млосно синіми очима. В Тоні була манера то опускати вії донизу й довго не дивитись, то раптом здіймати їх із очей, і тоді в неї очі виразні й чисті.

— Як мені хороше з тобою, Толю. — Вона обвила м'якими руками його шию, притисла до грудей і заплющила очі.

Потім Анатоль сідає за піаніно, а Тоня поруч нього, схилившись на його плече, з заплющеними очима слухає теплі, бурхливі й ніжні звуки музики.

XII

Степ стоїть спорожнілий і самотній. Повіває холодом. Холодна земля й небо синє, синє, наче хто помазав його синькою, а на цьому синьому поляпано чорними крапками рівненько, наче ланцюжком. Перша крапка велика, далі менша й менша, й нарешті малесенькі крапки, що зникають у синій імлі.

Летять птахи на південь і сумно-сумно ґерґочуть над головами, тривожно прощаються до весни.

Чорніє поколупана, порита, пухка земля, а на ній валяються, зеленіють і жовтіють, наче взялися іржею, кущі картоплі. На цих зім'ятих кущах гора вибраної картоплі. Коло цієї гори ґулясті мішки з картоплею, а коло мішків вештаються чотири босі жіночі постаті. Між ними найменша — Хведоська, решта — три незаможниці, що їх Карпо найняв вибирати картоплю. Картопля вже вибрана, її тільки скласти в мішки, тому Хведоська сіла на лантуха, що лежав боком, поклала чорні од землі руки на коліна й замислилась.

— Нарешті кінчили, — сказала вона. — Мені чогось нудно, й голова болить. — І справді, лице в Хведоськи ніби зім'яте, на чолі виступили прищики…

— А ти, Хведосю, пішла б додому, — сказала молодиця.

Але їй додому йти не можна. Батько наказав пильнувати, щоб молодиці не крали й не пекли картоплі.

— Та вже добуду, — сказала Хведоська. — Зараз приїде мати, забере картоплю, тоді вже й поїду. Щось мені холодно…

Вона встала одягнути драну свиту, що лежала на обміжку.

— О, та Хвеся у нас уже дівка. Уже потекло, — сказала одна молодиця, показуючи на червону пляму на лантусі, де сиділа Хведоська.

— Рано, рано, — сказала друга.

— Хвесю, скільки тобі літ? — спитала третя. Але Хвеся з острахом подивилась на червону пляму й мовчала. Потім лапнула за свою спідницю й побігла.

— Хвесю, Хвесю! — гукали молодиці. — Хвесю, йди сюди! То нічого! — Але Хвеся не оглядалась, побігла і нарешті зникла в валах. Тут вона подивилась на сорочку, тоді скинула її, вирила ямку й закопала.

Пройшовши кілька гін, вона підійшла до воза Оляниних батьків.

Батько сидів, крутив цигарку, а мати щось їла. Од воза лежала довга пляма осінньої тіні, і в ній ворушились голови й руки Оляниних батьків.

— А де Оляна? — задихавшись, спитала Хведоська.

— Оляна у яру, капусту зрізає. А чого це ти така бліда та задихалась?

— Та нічого, так. — І побігла в яр. Аж ось Хведоська прибігла до Оляни.

— Хвесю! — радо крикнула Оляна, тримаючи в руках головку капусти. Але Хвеся навіть не усміхнулася. Тоді Олянина радісна усмішка зникла. Вона побачила розпачливий вигляд Хвесі, і їй зразу згадався Анатоль. Може, що сталося, і Хвеся прийшла її сповістити.

— Кажи швидше, що сталося, Хвесю!

Та розповіла все, що трапилось. Ні з сього ні з того пішла кров, та оце так соромно, що аби земля розступилась, і вона б у неї жива пішла. Та ще молодиці бачили, це ж усі знатимуть. Щоб позбутися сорому, вона закопала сорочку в землю, але кров біжить по ногах. Та Оляна на все це усміхнулась і сказала:

— А я вже гадала, що з Анатолем сталося якесь нещастя. Ой, дурненька ти, Хвесю, ой, дурненька!

— Ти ще й смієшся, — сумно сказала Хведоська.

— Сміюся, бо смішно. Нічого тут страшного немає.

І Оляна прочитала Хведосьці цілу лекцію, що нарешті заспокоїла її.

— А тепер треба твій "сором" змити, — сказала Оляна. — Це ми зробимо так: я одпрошуся в батьків додому, та підемо, викопаємо твою сорочку, витрусимо її гарненько, та ще я дам тобі свою, щоб не протікало, підемо до Оляньківської криниці, позамиваємо тобі плями, і все… Це буде днів зо три… Це єрунда.

— От дякую тобі, Олясю, от дякую!

Одпросилася Оляна в батьків, та й пішли долиною.

— А тю-у-у, а тюу-у-у! — гукали дівчата на рудого собаку, що відгрібав сорочку. Але собака вже розгріб, схопив сорочку в зуби й побіг. Бігли дівчата з усієї сили, але собака не кидав своєї здобичі. Тоді вони розбіглися й стали переймати собаку, а тут іще якесь дівча назустріч гнало корову. Собака злякався й кинув сорочку.

До молодиць Хвеся підійшла з червоними од дівочого сорому щоками і з мокрою плямою на спідниці.

— Де ти була, Хвесю? — спитала одна.

— До нас ходила, — сказала за Хвесю Оляна. А Хвеся, не відриваючи очей, дивилась на шлях.

— Хай мене грім уб’є, як не наші їдуть, — сказала Хвеся, забувши про свій сором. — Ну, да, наші, мати і Гривко.

Молодиці зашепотіли.

— Зараз буде журитися (це про матір Хведощину), казатиме: "Тільки й нашого, що немає".

Як мати приїхала, тоді Хведоська з Оляною пішли самі додому. За ними пішов і Гривко, нюхаючи Хвесю.

— Пішов вон! — кричить та.

— Кров чує, — сказала Оляна й замислилась. — А знаєш, Хвесю, що? Я так скучила за Анатолем.

— І я теж скучила, Оляно…

— Я б так і полетіла до нього, Хвесю.

— Ну, що ж, поїдьмо до нього в неділю. Я знаю, де він живе. Ой, як він гарно живе, Оляно! Музика в нього, килими. У дзеркалі всю тебе видно з ніг до голови… Ой, Оляно, в мене не братик, а золото!

— Ой, не кажи хоч, Хвесю… А знаєш, у неділю не можу. В понеділок. Я буду в місті, та й зайдемо. Це буде тим краще, що я прийшла мов не до нього, а була по справах та й до нього зайшла. Як до односельчанина… Ой, коли б швидше понеділок.

Понеділок не забарився, та не радісний він був для Оляни. Двері Анатолевої кімнати одчинила білява панночка в квітчастому синьому капоті та в білих м’яких пантофлях, що легко ступають по килимах. В панночки була золота коса й голубі очі, й за це Оляні вона не сподобалась, хоч вона ще й нічого не розуміла. Та й Хвеся, побачивши панночку, не зразу второпала, в чім річ. Подумала, що Анатоль вибрався, і спитала:

— Це тут живе Анатоль Хоменко?

Але зразу ж їй стало соромно за своє запитання, бо пізнала обстанову кімнати.

— Тут живе, — сказала панночка. Дівчата, не чекаючи запрошення, самі ввійшли до кімнати. Хвеся почувала себе сміливо. Сіла в крісло, поклалала руку з хусточкою на коліно й розглядала картинки по стінах, що вже встигла навішати Тоня.

Оляна, як поклала глечики коло порога, так біля них і стала, не знаючи, куди подітись.

— Що це грає? — раптом спитала Хвеся.

— Це радіо. Кватирка одчинена, от воно з улиці й чути, — ввічливо пояснила Тоня.

— Як за стіною, — сказала Хвеся, а Тоня на це лише доброзичливо всміхнулась. На туалетному столі в Тоні забряжчали пляшечки, баночки й різні скляні та бляшані речі. Вулицею проїхав автобус, і це примусило Хвесю встати й подивитись у вікно. Тоня сиділа в кріслі коло піаніно з книжкою в пелені, обіперлася рукою на перильце й оглядала гостей.

— Чого ви не сядете? — спитала вона Оляну. Та зачервонілась.

— Та нічого, я так...

Тоня все збирається розпочати з ними розмову, розпитати, що воно за люди, й не наважиться. Та якось наважилась Хведося.

— А що ви тут робите?

— Я дружина Анатоля, — всміхнувшись, сказала Тоня.

— Дружина? — перепитала Хведося, глянувши на Оляну. Вона замріяно сказала:

— Як же це так: одружитись, нічого не сказавши батькам?

Оляна пополотніла й простягла руку до глечиків. Їй хотілось зараз лишитись самій і дати волю своїм сльозам.

— Де тут у вас вода? — спитала Оляна в Тоні. Тоня одхилила двері й гукнула:

— Любо! Принеси води!

Узявши кухоля до рота, Оляна в ньому побачила своє обличчя. Губи сіпались, куточки губ розлізлись аж на все підборіддя. Їй води зовсім не хотілось, і вона пила через силу.

— Ходім, Хвесю! — сказала нетерпляче Оляна. Але тут відчинились двері, й увійшов Анатоль. Він був у попелястому плащі, у тому самому темно-синьому костюмі, в тих самих жовтих черевиках, але замість самов'яза на шиї був тепер голубий метелик. Побачивши гостей, він наче аж злякався.

— Дра-астуйте! — І ніяково поклав на стіл пакуночка, скинув плаща й сказав:

— Це, Тоню, моя сестра, а це "друг мого дитинства".

З цим він розв'язав пакуночки, поставив на стіл дві пляшки вина в ликовій сітці, печиво, шоколад та в жовтому папері червонобокі груші й яблука. Тоня одхилила двері й гукнула:

— Любо, постав самовар!

— Зараз! — глухо почулося за дверми, і в Оляни серце загупало од заздрощів і ненависті до Тоні.

— Чого ж ви не сідаєте? — сказала Тоня.

— Та я зараз буду йти, — відповіла Оляна.

— Ну, не вигадуй, — обізвався Анатоль, розкорковуючи пляшки. — Гуляйте, чого там спішити, ось поп'ємо вина, а там чай зараз буде.

— Гуляйте, гуляйте, он ваша шапка лежить, — сказала Хведося, складаючи вчетверо на коліні носову хустку.

— Ач яка, — усміхаючись, сказав Анатоль та бренькнув їй по губах пальцем. А тоді взяв із нею крісло й підніс до столу. В хаті знявся легенький регіт. Не сміялась лише Оляна. В неї зараз було несимпатичне, навіть некрасиве лице, губи якось одкопилились. Вона була надута й похилена. Анатоль підійшов до неї, взяв за руку й підвів до столу.

— Дуже славна дівчина, — пояснював Тоні Анатоль про Оляну, — між іншим, колись була в мене закохана.

Куценька, кругла Люба поставила на стіл нового самовара, що шумів і вилискував золотом. У хаті утворився святковий настрій. Анатоль частував вином, потім пили чай, а потім Анатоль сів за піаніно, й Оляна вперше відчула, що втратила в Анатолеві щось надзвичайно величне, ніжне навіки. Тоня стояла в нього за спиною, обняла його за шию, а дівчата збоку з широко розкритими очима слухали музику.

XIII

У Галі народилась дитина, дуже подібна до Василя. Явтух ходить, як убитий, з Галею не розмовляє, а про Василя вирішив таке: зціпив зуби, міцно стулив губи й, притиснувши в кишені револьвера, пішов до нього. Василь лежав у ліжку з цигаркою в зубах і читав у газеті "Суд і побут". Окрсуд розглядав справу одного злодія, що підгледів одного громадянина, як той одержував виграш у десять тисяч карбованців. Разом із цим громадянином сів він на потяг, і як той заснув, злодій украв портфеля й кинув другому через вікно, а сам, як нічого не бувало, їхав собі далі. Даремно злодій на суді не признавався й вдавав з себе наївного, що він і сном і духом нічого не знає, його засуджено до ув’язнення на 10 років.

Василь заклав руки під голову й задумався. Без стуку в двері увійшов Явтух. Ввійшов високий, тонкий і блідий, у чорному костюмі, що надає його лицю ще понурішого вигляду. Він замкнув двері, не вітаючись, підійшов до столу й поклав на нього блискучого браунінга.

— Мерзотнику… — вигукнув Явтух. — Як ти смів користуватися з чужих жінок? Падло, нахаба, як ти смів так опаскудити мою родину? — Він ударив браунінгом по столі. Василь спокійно подивився на нього, а потім сказав:

— Одначе у вас великий запас лайливих слів. Ви мені нагадуєте сердиту бабу, в якої велика здатність лаятись.

Явтух скипів.

— Замовчи, кошеня, бо я з тебе не знаю що зроблю.

— Звісно, як той вовк із ягням… — не корився Василь.

Але Явтух наче не почув.

— Ти зараз у моїх руках. Признавайся, твоя дитина? — Явтух перегнувся до Василя через стіл і кричав, наче з переляку.

— Не бризкайтесь слиною, — спокійно сказав Василь. — Я не маю звичаю ображати людину й тому з людиною, яка щойно облила мене брудом, не маю ніякої охоти говорити.

— Майте на увазі, товаришу, — кричав далі розлютований Явтух, — що ви живете сьогодні останній день, а тому я радив би вам перед смертю признатися в своїому ганебному вчинкові…

— Я не сумніваюся, що живу останній день. Це може статися, адже ж ви озброєний. Крім цього, ви й фізично сильніший за мене. Правда, за мене сильніша фізично і коняка, і корова, і зубр, і бізон… Ви здатні знищити людину. Вам це навіть пасує. Але дивно, чому ви допитуєтесь, чи моя дитина, коли ви в цьому переконані?

— Мерзотнику, замовчи, бо ти зараз будеш прощатися з життям… я хочу, крім того, що мені здається… щоб іще й ти сказав… щоб я почув на власні вуха з твого власного бридкого рота, що дитина твоя… Кажи, падло, кажи, гадюко… — З цим він перехилився через стіл до Василя, впершись у нього жахливими очима, а рукою навмання шукав на столі браунінга. Та в цю мить Василь витяг з-під подушки нагана, наставив на Явтуха й міцно сказав:

— Тільки ти, тюхтій мізерний, торкнешся до браунінга, то зараз тобі амінь.

Він пильнував за Явтуховою рукою.

— За двері! — крикнув Василь, встаючи з ліжка. Явтух посунув задом до дверей і вийшов. Василь одхилив двері й гукнув услід Явтухові:

— Дякую за зброю! А дитина, кажете, подібна до мене? Дуже радий, що подібна до батька.

Відповіді не було.

До Василя прийшов Анатоль. Обнялись, поцілувались, посідали й, дивлячись один на одного, усміхнулися.

— На тобі оце. — Василь подав Анатолеві браунінга. Той радісно, здивовано подивився на нього. Чорні рівні брови полізли вгору, й чоло стало все в рівчаках.

— Чого це враз?

— Зайвий. У мене є. Це я тільки що одвоював. Явтух мене стрілять приходив.

— Та що ти? За що?

— Каже, що на мене дитина схожа.

— Ось як… та чорт би тебе взяв, вона таки на тебе й схожа. Ну, а ти йому що сказав?

— Ну, а я його послав к чортовій матері. Мало чого буває. Пхі! Схожа. Буває ж таке, що приїздить до нас якийсь німець, що родився і жив у Німеччині, а схожий на українця, що родився і виріс у Мерефі. Буває ж так, Толю?

— Та буває. Але коли вони були так далеко одне од одного, то це ще нічого, а коли ти так близько живеш із Галею, та ще й дружиш, як мені відомо, трохи ще й кохаєтесь, — то чорт вас знає… Тут, брат, Німеччиною не викрутишся.

— Але ж це дурниця, Толю… — Василеві хотілось перейти на другу тему.

— Та, звісно, дурниця, — ніби жартуючи сказав Анатоль. — Кинути в обійми чужому чоловікові дитину й сказати, що він цієї дитини батько, — це ж єрунда. Нехай, мов, тішиться досхочу та полюбується зі своєї жіночки.

— Та йди ти к чорту, Толю, ти краще розкажи про себе… Як живеш? Бачу, що справи твої покращали.

— В ДПУ служу, двісті п'ятдесят карбованців одержую. Крім цього, скрізь користуюся кредитом… Прийдеш, побачиш, як влаштувався. Одружився. Жіночка з голубою душею, — Василь аж очі розплющив і раптом похмарнів.

— Так-так із голубою, кажеш? І служиш в ДПУ? От чорт. Ну, нічого. Колись мене п'яного заберуть за дебош, ти, звичайно, визволиш. Ну, а я був в Одесі, в рідні. Мало не одружився. Любив-любив одну, та й покинув. На тобі й костюмчик нічого. Я, правда, теж нового маю. Ось зараз покажу.

І він одяг рудого костюма.

— Чудовий костюм, — сказав Анатоль, — ти вже його й не скидай.

— Чого?

— Поїдемо до моїх батьків. Давно хочуть тебе бачити. Цікаво, кажуть, побачити того, що не пошкодував такого ще гарного костюма подарувати та "бутилочки".

І вони поїхали.

Не переступив Анатоль і порога, як батько гнівно спитав:

— Ти одружився?

— Ні, гадаю.

— Правда, що лише гадаєш?

— Правда.

— Гляди. Не осором мене. Без церкви й без батьківського слова не годиться. Та ти розбагатів, як я бачу, а батька й не згадаєш. А нам оце коровку б іще прикупити.

— А це хто?

— А це, тату, той, що ото мені костюма подарував.

— А-а-а, очінь приятно, Карпо Григорович Хоменко. Очінь приятно вас видіть. — Карпо тиснув обома руками Василеву руку. — Мотре, Мотре! — гукав Карпо. — У нас гості! Де Хвеся, хай побіжить до Максимихи!

— Ми вина принесли, тату, — сказав Анатоль, ставлячи на стіл пляшки в ликовій сіточці. — А корову вам, тату, куплю.

— Спасибі, сину, спасибі. Мотре, та що ти там робиш, до нас люди прийшли!.. Хвесю!

Вбігла Хвеся, червона, жвава й весела.

— Драстуйте! — Соромлячись гостя, вона несміливо підійшла до Анатоля й подала йому руку.

— Ну, й гостеві руку дай, — сказав Карпо.

— Це моя сестра, — пояснив Анатоль Василеві.

— От що, дочко, — промовив Карпо, — біжи до Максимихи, та нехай нам дасть у борг три пляшки горілки.

— Та в нас є, тату, — сказав Анатоль.

— Це мене не візьме. Це солодке. Це на закуску.

— А потім у борг не треба, — обізвавсь Василь. — Ось нате. — Він дав Хвесі червінця. Хведося схопила гроші й побігла.

— Де тут… — Василь сказав Анатолеві над ухом. Той пояснив. Але, вийшовши з хати, Василь гукнув Хведосі, щоб вона почекала.

— Можна з вами піти?

— Ходімте! — радісно згодилась Хведося.

— Це недалеко?

— Ні, не далеко… що, ніг шкода?

— Та ні, навпаки… з вами я ладен на край світу йти.

— І на той світ? — жартівливо спитала Хведося.

— І на той світ.

— Брешете.

— Як ви сказали?

— Льжотє. — Вона зареготала.

— Ач яка. Скільки вам літ?

— А вам?

— Та я старий проти вас. Мені вже скоро двадцять три буде. (Василь збрехав. Йому насправді двадцять сім.)

— Ну, так скажіть же, скільки вам? — спитав Василь.

— А вгадайте!

— Певне, тринадцять.

Хведося зареготала на всю вулицю.

— Ну, а скільки ж? — допитувався Василь.

— Через два місяці шістнадцять буде.

— Прекрасний вік. Кого ж ви любите?

— Нікого, — весело сказала Хвеся.

— Полюбіть мене, — сказав Василь, і Хведося знову зареготала та зиркнула на Василя, мовляв, який же ти!

— Ну, так не хочете мене любити?

— Вас уже люблять, — сміючись, сказала Хвеся, соромлячись своїх слів.

— От хрест святий, ніхто мене не любить, і я нікого.

— Хіба ви не єврей?

— Борони боже, навіть хрест на шиї ношу. Та не хочеться показувати. Я самий настоящий християнин і женюсь тільки на

християнці. От би на вас. Я ще ніде не бачив такої красуні. Дайте, я вас поцілую. Не хочете?

Хвеся весело зиркнула на Василя.

— Як оженитесь, тоді поцілуєте.

— Хіба ви за мене підете?

— Піду, — задихаючись від сміху, сказала Хведося. Василь замовк. Він був певен, що це дівча згодилося б стати його дружиною.

— Можна вас під руки взяти? — спитав Василь.

— Беріть.

Потім Василь, розкривши коробку з цигарками, запитав:

— Палите?

— Ще чого не було!

— А я палю.

— Та я бачу. Душу чорните. Гріх вам буде.

— Од кого?

— Од Бога.

— Хіба Бог є?

— А ви ж кажете, що ви християнин! — здивувалася Хведося.

— Вибачте, я й забув.

— І не соромно вам? Ба, ви, певно, комсомолець. Еге?

— Еге. Чи пак ні.

Входили до Максимихи, в низеньку, пройняту самогоном хату. Василь у сінях чмокнув Хведосю в скроню. Та прямо бігом влетіла в хату, але й виду не подала, що щось трапилось. Наче це так і треба. Стара Максимиха злізла з печі й злякано подивилася на Василя, але звернулась до Хведосі.

— Нема, голубко, нема. Я вже не торгую, нема, дитино, — хреститься, — сяк-так перебиваюсь. А не продаю, щоб гріха не було, бо в мене його й так слава богу…

— А може, є, бабо? — настирливо питала Хведося.

— Побий мене Господь, немає. Щоб мені з цього місця не встати. Хай мене мати Троєручиця покарає, якщо в мене є хоч наперсток.

— Та, може, є, бабо? Не бійтеся, це наш гість. З города з Анатолем приїхав. Гуляють у нас. Їй-бо.

— Правда, правда, бабо, — додав Василь. — Не бійтеся. Ми свої.

— А скільки ж вам?

— Та скільки… — Хведося глянула на Василя. — Тато казали, що три пляшки, але я гадаю, що це забагато… Там же ще вино. Як ви на це?

— Не багато. Давайте, бабо, три.

— Як три, то й три. Мені що, аби гроші. Пляшки з тобою є? — спитала стара Хведосю.

— Нема.

— А ти ж принесеш?

— Аякже. Їй-бо, принесу.

Тоді стара пошвендяла до другої хати.

Як доходили до хати, Хвеся сказала Василеві:

— Приходьте до нас частіше.

— Добре.

А Анатоль загадково подивився на Василя й спитав:

— Де це ти був?

— Ми вдвох по горілку ходили, — за Василя сказала Хвеся, й Василеві нічого було відповідати. Йому лишилося тільки усміхнутись.

— От чорти, — сказав Анатоль, а батько цікаво подивився на Василя. На його думку, добрий зять був би. Увійшла Мотря.

— Кликала Оляну — не хоче.

— Що ж вона каже? — питає Карпо.

— Нічого не каже — не хоче.

— Гм… Дивно. От тобі й на. Щось негаразд.

— Ну, почнемо! — І почалося.

До міста хлопці поїхали другого дня.

— Гарненька в тебе сестричка, — сказав Василь.

— Ти од неї подальше, ну тебе к чорту. Зіпсуєш дівча. Ти ж такий.

Але Василь у душі усміхнувся. Він уже умовив Хвесю приїхати до нього. Вона приїде з Оляною. Оляна знає, де він живе, бо приходила туди, як у нього жив Анатоль. Хлопці зустріли Зіну з панчішної фабрики. Василь до неї підійшов просто, як підходять до давно знайомої людини, а це Анатоля вразило. Що ж бо то було, що вона навіть із презирством на Анатоля дивиться? Але й злий, чортячий її погляд йому подобається. Вона наче потовщала, пом’якшала в тілі й ще більше приваблювала Анатоля. Гарні фільдеперсові панчохи на литках так обтягнулися, що мало не луснуть. Так само зелена баядерка оддувалася на стегнах, і Анатоль відчував м’якість її тіла.

Газовий рожевий шарф димом гойдався коло рожевих щік і кидав на лице тонку й ніжну свою тінь.

— Що вона каже? — сердито спитав Анатоль Василя, як той попрощався з Зіною.

— Нічого такого… Ти їй чогось не подобаєшся. Каже, що в тобі є щось таке, що одштовхує її від тебе.

— Ну й чорт її бери, — сказав Анатоль. Хлопці сіли в трамвай, позаду десь дзенькнуло, і трамвай тихо та рівно поїхав.

XIV

Анатоль зайшов до ювелірного магазину й купив із футлярчиком золотого годинника. Цього годинника він послав Зіні з панчішної, написавши таке:

"Ви можете мене зневажати, але мусите згодитися з тим, що мені, як закоханому в вас, хочеться зробити для вас щось приємне. Дуже прошу, не відмовте прийняти цього дрібненького подарунка".

Годинника Зіна взяла, але прислала таку листівку:

"Подарунок я ваш одержала, дякую, але нічого не розумію".

Анатоля вдома не було, й листівку читала Тоня. А коли він прийшов, вона тужно зсунула брови, опустила вниз вії й промовила, подаючи йому листівку:

— Кому це ти подарунки робиш, Толю?

Той прочитав і так само нічого не розумів. Дружині він сказав:

— Не звертай уваги. Дрібниця, просто… Про це тобі не варт думати. Це я для розваги.

І дружина нічого не сказала. Вона так і думала. Інакше й не могло бути. Толі треба розважатися, в нього слабкі нерви, серце, й взагалі в нього нікудишнє здоров’я. Між іншим, Анатоль їде до Криму. Зараз початок жовтня — це ще не пізно, але треба поспішати. Поїде він сам без Тоні, неодмінно сам.

— А чого ти хочеш їхати сам, Толю? Я ж твого спокою не порушу. — На це Анатоль сказав, що йому треба хоч місяць бути "без жінки", так

кажуть лікарі. Тоді так. Тоня згоджується і рада, щоб Толя поправився. Толя сідає за піаніно й цим остаточно заспокоює трохи стривожену Тоню. Потім вони пішли в кіно.

Вони прийшли пізно, і їм довелося стояти в черзі. І треба тому статися, щоб перед Анатолем за два чоловіки в черзі стояла Зіна. Так, Зіна.

І одягнена вона сьогодні чепурніше, ніж колись. Анатоль мимоволі став порівнювати її з Тонею й переконався, що Тоня трохи молодша од Зіни, але Зіна краща. Власне, вони були різні. Між іншим, він мав на увазі взяти собі за дружину брюнетку, а вийшло так, що взяв блондинку, та ще й яку, занадто світлу.

В Тоні на голові оксамитова баретка ультрамаринового кольору з білим пухнастим бомпончиком збоку, такого ж самого кольору шовкове пальто з напуском на стегнах, лакові чорні туфлі. Зіна в білім маленькім капелюшку, в чорнім шовковім пальті й у зелених гостроносих туфлях. У Тоні голубі очі, поволі одкриваються й закриваються густими віями, у Зіни чорні, великі лакові кружальця майже не закриваються й пильно, вперто, пронирливо дивляться.

В Тоні трохи довгеньке, ніжне, наївне, рожеве обличчя, в Зіни матового кольору, владне, виразне.

Зіна взяла квиток, зиркнула на Анатоля, потім крадькома, з жіночою заздрістю, зміряла з ніг до голови Тоню й пішла в фойє. За нею незабаром пішов і Анатоль із Тонею.

Зіна часто озиралась, кепсько приховуючи цікавість.

— Толю, ота на нас дивиться, — сказала Тоня.

— Хай собі дивиться, хіба ми погані? — І він оглянув себе в дзеркалі. На ньому було сіре демісезонне англійське пальто, до жовтих черевиків халявки-бутилочки, на голові теплий, кошлатий із великим козирком картуз і в руці чорний стек. До Зіни підійшла подруга в трикотажному костюмі, й Зіна щось захоплено їй говорила, зиркаючи на нього й Тоню. Коли йшла картина, він пригорнувся до Тоні й сказав:

— У мене серце болить, Тоню.

Тоня зрозуміла, що він її так любить, і притиснула його голову до своїх грудей.

XV

Анатоль поїхав до батьків. Йому треба було взяти грошей, а вони в нього заховані за батьківською повіткою. Він узяв був у матері коробку, що на ній намальовано косооких китайців, висипав з тієї коробки сіль, обмотав гроші ганчіркою та й закопав за сараєм. Коли в нього грошей не вистачає, він бере з тієї коробки, як із "вогнестійкої скарбниці", та й знов закопує. Так само й тепер. Батьків якраз не було вдома, й він цьому був радий. Обдивився хату з усіх кінців, клуню, за клунею, двічі вибігав на вулицю, чи нікого немає, і як злодій пішов за повітку. Тут йому так забилося серце, що він ледве втримався на ногах. Місце, де закопані гроші, було розрите, й видно ріжок червоної, облупленої до білого бляшаної коробки. Анатоль витяг коробку, подивився, і йому дух заперло од радості. Гроші були цілі. Це лише кури тут господарювали. Тоді він вирішив гроші переховати. Під хатою не можна, бо будуть мазати хату або задумають перекидати стару призьбу, або чого доброго нову хату будувати… На городі теж ні в якому разі не можна, бо оратимуть чи копатимуть город… До льоху незручно лазити. А чому б і не на городі? Адже ж іде зима й город не копатимуть. Тоді краще за клунею, що була "спиною" до городу. Анатоль взяв із собою дві тисячі, решту закопав у бур'яні за клунею, розцілував Гривка, що од радості підстрибував, ладен зірватися з ланцюга, попрощався в душі з батьківським двором і пішов на станцію.

Тоня провела Анатоля на вокзал. Взяла перонний квиток і увійшла в вагон. Анатолеве місце було напроти однієї панночки. Панночка була спітніла, аж пашіло від неї, тоненька біла блузка приставала до тіла. Вона одкинула комірець, махала коло розчервонілих щік руками й поглядала на свій важкий чемодан, що, очевидно, був причиною її втоми.

— Ось, Толику, твоє місце, — сказала Тоня, — на мою думку, гарне, коло вікна й столик… — Анатоль у думці був згоден, але він додав би, що гарне це місце ще й тому, що гарненька буде сусідочка.

Анатоль поклав свого жовтого, обмотаного пряжками чемодана і прощально переглянувся з Тонею. Панночці, на їхню думку, можна було довірити. Вони знов переглянулися, потім глянули на панночку, в думці зрозуміли одне одного, й Тоня, звертаючись до панночки, сказала:

— Подивіться, будь ласка, ми на хвилину вийдемо.

— О, прошу, прошу, — енергійно заторохтіла панночка. І вони вийшли. Стали на пероні, й їм було видно панночку, що дивилась у вікно. Це говорило за те, що речі їхні цілі. Але стояти довго не довелося. Дали другий дзвінок. Анатоль тричі поцілувався з Тонею, увійшов у вагон, зиркнув на панночку, й потяг рушив. Анатоль підійшов до вікна. Він відчував присутність самотньої жінки й байдуже дивився на чудовий краєвид, якому осінь іще не встигла випалити зеленого вбрання. Часом жовті, наче облиті вогнем кущі, долини й могили й рясні ліски, місцями червоні, зелені, а місцями вже й без листя.

Анатолеві хотілось заговорити з панночкою, але не знав, із чого розпочати. Спитати, котра година? Так у його ж самого є годинник, та ще й на руці, й вона, певне, його бачила. Спитати, куди вона їде, так яке ж йому до того діло? Спитати б, яка станція, так потяг лише рушив, та й куди це годиться. От хіба спитати, чи не знає вона, скільки верстов до того місця, куди він їде, або скільки часу туди їхати. Може, вона їхала та

й знає. Але Анатоль не наважувався чомусь і це спитати. Він відійшов від вікна й сів. До вікна підійшла панночка. А коли вона одійшла од вікна, до вікна підійшов Анатоль. Нудно так їхати. Нічим розважитись. Нудився Анатоль, нудилась і панночка. А то якось сталося так, що до вікна підійшли обоє. Анатоль торкнувся її голої над ліктем руки, і йому стало солодко. Він міцно притиснувся до тієї руки і так, ніби йому треба було неодмінно визирнути всією головою з вікна, навмисно торкнувся своєю щокою до її щоки. Це було занадто, панночка одійшла од вікна, й Анатоль відчув, як вона з собою однесла шматок його радості. Та незабаром вона знов підійшла до вікна. Очевидно, його сміливість торкнутися щокою об її лице надала і їй сміливості. Вона сказала:

— А правда, чудова місцевість… як у Криму…

О, цього йому й треба було.

— Місцевість, правда, чудова, але я, на жаль, не був у Криму. Але з цієї місцевості можна судити, який Крим. — Тепер Анатоль уже нахабно тиснувся до панночки.

— Ви знаєте Крим? — спитав він.

— Дуже добре.

— А скажіть, Харакс — нічого місце?

— Чудове, прекрасне місце. Ви щаслива людина, коли їдете туди. Певне, до санаторію?

Анатоль відповів, і знов не було чого говорити. Але він іще нагадав, що треба запитати, коли він прибуде до Харакса. Чи ввечері, чи вдень, чи вночі, а запитавши, це й одержавши вичерпні відповіді, він знов не мав що говорити, і цим разом мовчанка була довга. На невеличкій станції панночка встала, попросивши Анатоля подивитись за речами, а

вернувшись, усміхнулась до нього. А потім Анатоль устав і так само попросив подивитись за речами. Це їх зблизило. Дійшло до того, що стали ділитися своїми харчами, а згодом стали їсти вкупі. Панночка назвалась Людмилою. Сама вона з Білгорода, їде до Севастополя до родичів, а тоді додому.

Панночка Анатолеві подобалась. Йому хотілося бути з нею довго, й боляче було, що в Севастополі їм треба буде розлучитися. Він міг би її взяти з собою, але це дорого буде коштувати і велика трата грошей. Та й може викликати підозру, що він із грішми, тим паче, що він не знає, хто вона. Може, вона за ним і стежиться. Може, спеціально й їде оце за ним вивідати його, куди їде й чого. І він вирішив бути обережним. Він став її розглядати. Особливо йому подобався японський проріз очей, коса клубком на потилиці, кругленькі плечі й рівний, більший, ніж потрібно до її лиця, носик. Вночі вони не спали. Тихо гомоніли, дивились у вікно на окутані пітьмою поля, села, ліси й тисли одне одному руки.

— О, який би я був щасливий, Людочко, коли б мав таку жіночку, як ви.

— Хіба годиться мати дві жінки? — сказала Людмила.

— Поки що в мене жінки немає, — сказав Анатоль, і Людмила цікаво зазирнула йому в вічі, в яких відбивались свічки, що догорали в вагоні.

— А брехати не годиться, — кокетуючи, сказала вона.

— Тобто як?

— А так. Ви одружений.

— Слово честі, ні.

— А що ж то за панночка була з вами в баретці та в шовковому пальті? — Вона підкреслила шовкове пальто й баретку. Видно, цій бідній дівчині дуже хотілось шовкового пальта.

Анатоль відчув, що дівчина небагата, — і посміливішав.

— Ця панночка в шовковому пальті ні більш, ні менш, як моя сестра. — Анатоль сказав так щиро, що можна й повірити. Людмила, може, й повірила, але їй хотілося ще й переконатись.

— Але, даруйте мені, хіба ж із сестрами так цілуються? Ручуся своїми очима, що цілувалися ви так, як цілуються з жінками. Та й дивились ви на неї не як брат.

— Вигадуєте, — сказав Анатоль. — Це лише філософія. Мене ніхто не любив. Якщо хочете знати, і я ніколи нікого не любив. — Він сказав це журно, а потім весело додав:

— А вже як полюблю!

— Ну, вже як вас не любити, то кого ж? — так само відповіла Людмила.

— А що в мені такого гарного?

— Вас є за що любити. — І це "є за що" кольнуло Анатолеві під самим серцем. Невже вона знає, що в нього гроші є?

— Так за що ж мене можна любити?

— У вас душа гарна, очі, ви ввесь гарний… — Вона, соромлячись, одвернулась, а потім у щілини крізь пальці зиркала на нього.

— Ви ще мене полюбите? — сказав Анатоль, одриваючи її руки од лиця.

— Уже полюбила, — журно, соромлячись, сказала вона.

— Якщо ви полюбили мене так, як я вас, — сказав Анатоль, — то ми будемо щасливі, — і їхні розмови зміцнилися поцілунком. Вони вирішили тримати зв'язок. Він їй із Харакса напише в Севастополь. Він там у Хараксі розшукає помешкання, й тоді вони зможуть "зустрітись".

Так вони доїжджали до Севастополя. Людмила переодяглась і ще покращала.

— Севастополь! — гукнув кондуктор, і вони аж полякалися. Тут їм доведеться розлучитись. Поцілувались іще в вагоні, щоб не прилюдно. До Харакса треба їхати автомобілем. Людмила в голубій шовковій блузці та в гарній короткій спідниці стояла на пероні. Газовий червоний шарф легенько гойдався вітром. Біля неї стояв жовтий фанеровий чемодан. Вона тримала в руці жовту шкіряну сумочку й красивими японськими очима дивилась на Анатоля, що сидів у авто. Авто рушило, Людмила замахала біленькою хусточкою, а Анатоль картузом. Довго дивився він на перон, поки в натовпі не зникла голуба блузка.

Сумно.

Нарешті сум став розвіюватися, і якась невідома радість влилась у груди. Авто легко й швидко мчало. Край міста Севастополь чомусь нагадував руїни. Хатки, як коробочки, поприлипали, повгрузали в глиняні та в жорствяні гори, а біля них ворушаться залякані, заклопотані мешканці. За містом кам'яні гори здіймаються вище, а в них повдовбувано хатки з одною лише лицевою стіною; своїми задимленими дверима й шибками, часто затуленими подушкою, вони нагадували кузні при дорозі. Часом вибіжить собака од хатки, ліниво гавкає на авто й безнадійно вертається назад, а то кури гребуться при дорозі й,

забачивши авто, тікають, аж вітром їм спини роздуває. Авто мчить. Севастополь зникає за горами, й перед Анатолем вимальовуються нові чарівні краєвиди. Він то в'їжджає у глибоку зелену рівнину, оточену з обох боків кам'яними горами, то злітає з долини вгору й дивиться на ту долину вниз. Гори здаля здавалися то синіми, то фіалковими, а поблизу вони місцями зелені, зарослі кущами низеньких дерев, місцями жовті, наче взялись полум'ям, місцями сірі або окутані білою, як сніг, хмарою. А то ще тягнеться довжелезна стіна, як обрізана ножем, складена з сили-силенної різних плит, придушених одна одною. Тут хочеться сказати словами поета:

…І плитами у скелі кам'яні

Здушились міцно, міцно давні дні.

Авто робило жахливі зигзаги, здавалося, що воно заплутається в оцій вузенькій кам'яній дорозі або зірветься з височезної гори й полетить у долину, що ледве маячить унизу маленькими хатками, городинами, як клітинки порожнього щільника. Маленькі хатки, люди, худоба здавалися цяцьками, що ворушаться, і це смішило Анатоля.

Анатоль скинув кашкета, й вітер схопив, рвонув його чуба, тріпав у всі боки, наче хотів вирвати з голови, розкидати й розвіяти в оцій чарівній і чужій місцевості. Ось авто влетіло в темні Байдарські ворота й загуркотіло так, наче з неба Анатолеві впала на голову ціла гора заліза, того, що криють будинки. Залізо впало, ляснуло й замовкло. За Байдарськими воротами перед Анатолем далеко-далеко внизу, як на тім світі, засиніло море. Недалеко біля берега плавають шлюпки, наче гарні птахи, а шум моря збуджує якісь невідомі почуття.

Дорога була довга. Незабаром і ніч. Вона вкрила простори темно-синім укривалом, спочатку теплим, а тоді холодним, і Анатолеві довелось надіти картуза. Уже не було видно красивих краєвидів, був лише шум моря, дерев і авто.

Авто било перед себе пронизливим світлом, яке на мить показувало то стовпа, то гори, то якісь зелені ворота або кілька возів з мулами, і тоді дядьки щось кричали, вигукували на адресу шофера. Ось авто влетіло в якусь нору й загуркотіло так, наче під землею різалося сто чортів. Далі в Анатоля над головою звисла величезна сіра гора з дикого каменю. Тінь од неї ворухнулась разом з авто, шалено закрутилась, як у дикому танці, тоді розбилась в дріб’язки й таємниче зникла позаду автомобіля.

Авто їхало в кримській ночі, як у темно-синій норі, скажено гуло, робило такі страшні повороти й так близько їхало над морем, над проваллям, що серце хололо й мимоволі згадувались Тоня, Зіна, Людмила й уся рідня та гарні знайомі. Але авто їхало і їхало без ніяких катастроф, і доводилось довіритись шоферові. Анатоль відчув безмежну прихильність до шофера. Він подумав: треба мати мужність, відвагу, вмілість та бути генієм, щоб стати кримським шофером. Авто зупинилось, і шофер сказав:

— Харакс.

Анатоль, крім уже заплачених грошей, подарував шоферові червінця, і шофер сказав:

— Ви знаєте, що значить по-грецькому слово "харакс"?

— Ні.

— Слово це значить — радість. Хай же вам тут буде хороше й так радісно, як каже це слово.

Анатоль утонув у нічній темно-синій прохолоді Хараксу.

XVI

Лікар оглянув Анатоля й приписав йому морські ванни од нервів, франклін од болю голови та гальванізацію хребта, бо болить у попереку, та на сонці грітись. Оце і все, чим хворів Анатоль. Легені здорові, серце як у вола. Перша процедура, яку він прийняв, була морська ванна. Він вліз по шию в теплу на 18° воду й завмер. Йому було приємно. Вода мала не то біло-зелений, не то біло-синій колір і так гіпнотизувала, що Анатолеві здавалося, що він здоровішає відразу. Зразу він нічого не думав. Простяг ноги, й вони видались йому такими тонкими та викрученими, як у каліки, що йому зробилось аж страшно. Він витяг ногу з води, і їй повернувся природний вигляд. Так само й руки.

У воді пальці були тонкі, як ниточки, і завдовжки з метр. Він швидко виймає руку, обдивляється її й сам собі усміхається. Потім став думати. Перша думка була про дружину. Але ця думка була коротенька. Увірвалась вона тим, що дружині без нього житиметься непогано, з голоду не вмре, бо він їй залишив шістсот карбованців. Він уявив собі станцію й прощання з Тонею, а з вікна виглядала Людмила. Ага, Людмила. Тут думка про Тоню увірвалася. Людмила стоїть у голубій кофточці на севастопольському пероні, серед натовпу, махає йому біленькою хусточкою й солодко всміхається японським прорізом очей, а в цих очах кипіло прощання. А він сів у авто й махав їй картузом, аж поки голуба кофточка не розтанула в гущавині заклопотаного натовпу. Анатоль сьогодні неодмінно напише листа до Севастополя. В нього є адреса.

З ванни Анатоль іде до електричного кабінету. Сестра садовить його на білу лікарняну табуретку коло біленького столика, на якому електричний апарат, запрягає йому шию й спину якоюсь брезентовою шлейкою, до якої од електричного апарата прироблено дротики, і Анатоль відчуває, що йому по потилиці й по спині лазять колючі дрібненькі комарі. Сестра питає, чи не боляче. Як боляче, вона дає менше струму, як не боляче, тоді вона робить так, що на спині й на потилиці наче хто жменею сипнув колючих комарів.

Далі Анатоль іде на франклін. Тут він сідає на стільця, кладе ноги на міцні бляшаночки, і йому пригадується Сакко і Ванцетті[51]. Над головою в Анатоля крутиться із сонце завбільшки мідяне кружало, тужно шумить, як у вікні вентилятор, гонить на голову теплим вітром і вбирає в себе волосся, яке сторч підіймається на голові. Якийсь парубок жартома торкається за Анатолеву руку, і з тієї руки скочила іскра й ляснула, наче щось лопнуло чи стрельнуло.

З електричного кабінету він іде на солярій, невеличку площу, обгороджену високими, обляпаними білою глиною дошками. Тут стоять жовті дощані лежанки — одні на сонці, інші під навісом у холодку (повітряні ванни), тут же й холодний душ, де бризкаються водою, коли добре напечуть собі сонцем тіло. Завідувач сонця (це так звуть завідувача солярію) зміряв Анатоля, позаписував собі про нього в анкету та й дозволив йому йти в гущу тіл, що валялися на лежанках, віддаючи себе в розпорядження сонцеві. Далі Анатоль іде снідати. До обіду він грав у теніс, у кеглі, після обід мертва година, а там вечеря, і незабаром доводиться лягати спати. Листа Людмилі не написав. Другого дня така сама історія. Не то, що листа не хотілось писати, а напала така лінь, що й ходити не хотілось.

Сьогодні в санаторії буде вечір самодіяльності. Анатоль насилу примусив себе піти на вечір. На плохенькій дощаній естраді хтось бринькав на роялі. Надворі було темно, й світло електрики з естради далеко кидало своє проміння, як із прожектора. Перед естрадою стояли довгі дощані ослінчики, а в кінці будочка для кіноапарата, і вже за будочкою в гущавині кипарисів і ялинок світло з естради плуталось і губило свою силу. Санаторійці на вечір іще не посходились, і довгі ослінчики були порожні. Лише біля естради сиділо кілька чоловіків і дві дівчини. Чоловіки щось смішне розповідали, а дівчата сміялись. Один з них із англійськими вусиками знайомий Анатолеві з палати. Забачивши Анатоля самого аж на задній лавочці, знайомий сказав:

— Ти б пішов заграв що-небудь, бачиш, он бринькає, аж по душі дере.

Анатоль трохи посидів, тоді подивився на веселих дівчаток і згодився грати. Одна, в білій сукні, в чорному демісезонному пальті наопашки, з довгим лицем та з великими губами, сиділа тихо. Друга, зовсім маленька з підрізаним по вуха каштановим волоссям, реготалась до упаду. Її руденька проношена баядерочка, закинута наопашки, часто спадала з плеча, й мигдалюваті оченята аж заплющувались. Вона сміялась од кожної дрібниці, підтримуючи рукою баядерку, щоб не падала.

Ось для цієї дівчини Анатоль і гратиме. Він виліз на естраду й сперся грудьми на рояль.

— Тікай, чоловік гратиме! — гукнули мужчини бринькачеві.

— Ви гратимете? Будь ласка! — Бринькач швидко схопився, аж стілець під ним перекинувся.

— Зоя каже, щоб ти заграв "Не искушай меня без нужды"[52], — сказав Анатоліїв знайомий.

— Неправда… Я нічого не казала, — виправдовувалась маленька дівчина, поправляючи баядерку, що спала з плеча. Але Анатоль таки заграв "Не искушай". Обидві руки легко лягли на клавіші. То близько сходились одна до одної, то розходились аж так, наче хотіли когось обняти, а то перехрещувались і знов розходились. Звуки лились то солодкі, як мед, то гіркі, як мука, що видушує з самого споду душі сльози. Звуки лились, випливали з естради разом зі світлом електрики й падали десь далеко в гущавину темно-синьої теплої кримської ночі.

Посходились санаторійці й зайняли порожні лавочки. Хто прийшов пізніше, мусив приносити з собою стільці та плетені ліжка, що були розкидані по саду, і ставити збоку. Естрада лишилась порожня, а Анатоль сів поруч Зої. Це так схотілось Анатолевому знайомому. Він познайомив його з нею, сказавши Зої, що Анатоль скучає. Але Анатоль

був невдоволений Зоєю. Вона майже на кожного хлопця кидала камінцями, хапала за поли подертих сірих піжам, чіпала навіть незнайомих їй, перегукувалася зі знайомими, що сиділи аж на задній лавці, і Анатоль мусив сидіти без діла. А як почали виступати поети, вона мовчки схопилася й пересіла на інше місце. Як виступали співаки, вона знову присіла до Анатоля, захоплено пояснюючи йому, що це за співаки.

— Це наші, ялтинські... з нашого гуртка, — казала вона.

— Хіба ви ялтинська, не курортниця? — питав Анатоль.

— Ні, не курортниця. Я тутешня... Працюю в Ялті. Тут, у Хараксі, мій батько завідує маяком, — і знов побігла, наче вона прибігла сказати йому, хто вона та що й вона знає артистів.

Виступали декламатори, балакуни, штукарі, танцюристи, а все закінчилось фільмом. Як розходились, уже в воротах до Анатоля підбігла Зоя і взяла його під руку.

— Де ви були? — спитав Анатоль.

— А там... із знайомими... Розважалась... А що?

— Звісно. Скучав. Ходімте де-небудь посидимо.

— Ходімте.

— А тільки я не знаю куди...

— Хочете, ходімте на "Лунну площадку"? — сказала Зоя.

— Ходімте. — Йому ці два слова були знайомі. Разом із цим у нього пробудилось почуття кохати, і він подумав, що коли це дівча само веде його туди, значить, вона щось має на увазі.

"Лунна площадка" була над морем, яке шумувало десь далеко внизу й легко ворушилось, викручувалось, як стопи заліза. Місяць десь далеко виринав до половини червоний, як кров, а друга половина розлилась, розтопилась у морі й розбовталась, наче там кого поранено. "Лунна площадка" — це невеличке коло, посипане жорствою, обгорожене залізними гратами. На площадці стояла зелена лавочка, на якій сиділа парочка. Анатоль із Зоєю пішли глибоко в сад, знайшли плетене ліжко й на йому сіли.

— Ви гарно граєте, — сказала Зоя.

— А в вас гарне личко й очі, — сказав Анатоль.

— Краще, ніж у вашої дружини, правда?

— Як буду женитись, то візьму дружину тільки з такими очима, як у вас.

— Чого ж ви досі не одружились?

— Не знайду собі пари.

— Дивно.

— Чого дивно?

— Та так… Ви ж так гарно граєте…

— Скільки вам літ? — спитав Анатоль.

— Шістнадцять.

Потім вони замовкли. Те, що дівчина чіпала мужчин, і те, що пішла з ним так далеко й поночі в сад, та ще й перший раз зустрівшись, надало йому сміливості до неї. Він обняв Зою, але вона прийняла його руки й сіла далі від нього.

— Ви надовго приїхали? — спитала вона його.

— На місяць.

— А звідки?

— З Харкова.

— Щасливі люди, — тужно сказала вона.

— Чого?

— Та того, що набридло в цій западні. Тільки й щастя, що бачиш оте бідне кіно. А зима прийде, то сидиш у тій Ялті, пройнятій наскрізь тишею та сумом.

— Що ви в Ялті робите?

— Працюю.

— Така маленька, й працюєте?.. Що ж ви робите?

— Я в аптеці, — вона усміхнулась, — пляшечки зав'язую. А як поїдете, будете мені писати?

— Я ж іще не їду. Ми ж іще побачимось…

— Ні, вже не побачимось. Я завтра їду до Ялти. Це в мене була відпустка… — Потім тихо заспівала:

Скоро осень пройдет

И настанет зима,

И мой милый уйдет,

Я останусь одна.

— Шкода, що ви їдете… тоді давайте вашу адресу, і я приїду до Ялти… До вас можна приїхати, Зою?

— Дуже рада буду, як приїдете…

І знову замовкли. Анатоль знову ближче присів і на цей раз поцілував у щоку. Вона знову одсунулась.

— Чого ви тікаєте! Боїтесь мене, чи що?

— Не боюсь і боюсь… — Це Анатоля заінтригувало. Він ухопив Зою в свої обійми, але вона вирвалась і стала осторонь.

— Я зараз іду, — сказала серйозно Зоя.

— Я більше не буду. Сідайте…

Тоді Зоя взяла в нього слово, що він "не буде", і сіла. Так вони сиділи й гомоніли довго. Уже був один дзвінок, і другий, щоб санаторійці сходились спати, але Анатоль і не думав іти. Вже було холодно, вони трохи трусилися, але сиділи. Анатолеві вже дозволялося обіймати й цілувати Зою, тільки не братись руками за груди й не перекидати на

ліжко. Як уже надворі сіріло, Зоя повела Анатоля до палати, бо він міг заблудитися. Вела якимись покрученими стежками, східцями то вниз, то нагору. Чорні кипариси рядочком стояли, як височезні силуети, непорушні, німі, кидали рівну, довгу тінь і наводили якийсь острах. Зоя довела Анатоля до сірого кам'яного будинку й зникла в кипарисах. Анатоль лишився сам біля будинку. Будинок був замкнений. Стукати було незручно. Почує сестра, й можуть бути неприємності. Але ж і надворі лишатися ніяк. Та ще й десь тут ходить вартовий, подумає, що злодій. Анатоль шкодував, що пустив Зою. Вона з охотою лишалася з ним, вони могли б походити так до ранку. Він усе-таки вирішив постукати. До дверей підійшла постать у білому.

— Хто там?

Анатоль назвав себе.

— Обійди кругом та вийди на веранду, а я тобі відчиню вікно... я сам лише прийшов...

Це Анатолів знайомий із англійськими вусиками.

— Так ти, сукин син, оце гуляв із нею? — шепотіли з-під ковдри англійські вусики...

— З нею... — радів Анатоль.

— Ну, що? — Анатоль розумів це "що" і сказав, що "ні".

Так вони довго шепотіли, розповідаючи один одному про свої успіхи, аж поки бас не гукнув:

— А ну, як би ви замовкли... здається, лікуватися приїхали, а не "тягатися". Чи ви хочете з санаторію вилетіти?

Довелося замовкнути.

XVII

Зоя в Ялту не поїхала. Як Анатоль удень грав собі на роялі, що стояв на естраді, вона стояла біля нього, опершись грудьми на стілець, і слухала. Потім вона чекала довго, поки прийде Анатоль. Він ходив брати франклін, гальванізацію та морські ванни, та ще й на сонці пікся. Зоя заховалася в гущі дерев біля мигдалевого горіха й розбивала собі камінням горіхи. Поки Анатоль прийшов, вона настукала купу лушпиння та почорнила собі пальці. Листа Людмилі було ніколи писати, та вона, не дочекавшись Анатолевого листа, написала сама до нього. Вона не знала його адреси. Знала лише, що він має перебувати в Хараксі, тому навмання вигадала адресу: "Харакська лікарня, що біля Ялти". Листа Анатоль одержав. Цей лист примусив його пригадати голубу блузку, японський проріз очей і принадний клубок волосся на потилиці. А в листі писалося, що Людмила скучає, що вона не уявляє собі життя без Анатоля. Що їй хотілося глянути на нього хоч одним оком і що вона більше в Севастополі лишатись не може та їде додому в Білгород. Вона дає йому свою домашню адресу і просить дуже написати їй листа, а ще краще приїхати самому.

Листа написано ніжно, любляче, й Анатолеві також дуже захотілось побачити Людмилу. Про це він їй напише, а поки що йому ніколи. Він пішов із Зоєю на Ластів’яче гніздо що-небудь з’їсти та випити вина. Ресторан "Ластів’яче гніздо" стояв на кам’яному обриві над морем, так високо, що коли кинути од нього вниз каменюку завбільшки з коняку, то не буде чути, як вона вдариться об воду. Шум моря ледве чути, й таке воно звідси рівне та спокійне, як синє поле, по якому в жарку погоду гойдаються сиві баранчики. Веранда ресторану виходила виступом у море, й від цього тому, хто перший раз із цієї веранди дивиться вниз, здається, що вона одірветься разом зі скалою… По щілинах на стінах, на огорожі й на веранді видно, що тут був землетрус. Під верандою висить кілька зрушених камінців, що ось-ось упадуть від найменшого руху. Половина веранди вже обсипалась, вона стала тоненька, й той, хто не

звик на це дивитися, ходить по ній із острахом. Біля ресторану лежить купа якогось грузу. В цій місцевості багато будинків зруйновано, і сам ресторан уцілів якимсь чудом, бо ж цю скелю трясло, як цяцьку.

Зараз був пізній вечір. Зоя повела Анатоля на третій поверх ресторану, і звідти було видно Ялту, що за 8–9 верстов. Ялта лежала в долині, врівень з морем. Синій вечір злив її докупи з морем та з небом, і вона виблискувала вогнями, наче в цій теплій імлі хтось розсипав безліч діамантів.

Зоя швидко бігала східцями, бо знала кожний куточок цього місця, зате Анатоль ішов помацки, як сліпий.

З ресторану вони пішли в сад, а потім розійшлись. У палаті сестра сказала Анатолеві:

— Я хочу з вами побалакати...

— Дуже радий вас слухати.

— Усі, — почала сестра, — помічають, що ви ходите з Зоєю. Будьте обережні. Ви ж не знаєте цієї дівчини. Її тут знають усі як попсовану дівчину, яка багатьом тут закрутила голови, доводила до того, що на неї витрачали останні копійки... Потім вона така, що вміє вас делікатно обікрасти й бути чистішою від найчистіших. Мені хотілося б, щоб ви тут гарно провели свій час, не витрачали свого дорогого часу й енергії на цю брудну дівчину, про яку ходить погана слава... А тепер ідіть спати... Я зараз гаситиму електрику.

Пішла довгим коридором, повна, свіжа, поважна, вся в білому. Від неї пахло парфумами й було багато щирої прихильності до своїх хворих. Вона обійшла кілька палат і погасила електрику. Анатоль уже був у ліжку, й коли електрика погасла, йому тьохнуло серце. Він відчув, що

десь аж унизу до загального штепселя доторкнулася рука пахучої повної сестри.

Другого дня про Зою так само казали й інші. Казали, що Зоя повія і навіть злодійка. Казали, що вона тут у санаторії перебрала всіх чоловіків. Наслухавшись про Зою різних балачок, Анатоль став із нею поводитись надто сміливо. Як тільки пізнього вечора вона пішла з ним у ліс і вони сіли там на плетене ліжко, Анатоль схопив Зою й перекинув на спину. Зоя, як і завше, вирвалась і збиралась іти. Анатоль став умовляти Зою "згодитись", але вона вдала, що навіть нічого не розуміє. Анатоля брало зло. Він іще намагався побороти Зоїну впертість, приклав усіх своїх зусиль і здібностей, але це все ні до чого не доводило. Зоя навіть образилась. Тоді Анатоль устав і сказав сердито:

— Прощай! Я більше з тобою не зустрічаюсь!

І пішов.

— Толю, — журно гукнула Зоя. — Толю! Йди сюди!

І він вернувся. Вона стояла, як сирота, і плакала. Стоїть собі таке маленьке в білій сукні без рукавів, у поношеній баядерочці наопашки, тримаючи її рукою, щоб не впала з плеча. Коли її голова нагиналася, волосся падало на обличчя і його доводилось одкидати рукою; тоді її кругле високе чоло світлішало.

— Толю, не сердься… — Вона погладила рукою його чуба.

— А чого ж ти… ти ж мене вимучила…

— Чим же я тебе вимучила? — наївно сказала Зоя. Той знову став пояснювати, чого він хоче. Але вона знову не розуміла.

— Не вдавай із себе наївну! Ти не дитина, — і прямо просто сказав, що він хоче.

— Як тобі не соромно, Толю… які ви всі гидкі… не встиг зустрітись, і вже за своє… Вимучила… Хіба йому діло до того, що десь у глухому кримському закутку лишилась якась Зойка і що з нею може трапитись лихо… Він собі поїде й з глузуванням буде тебе згадувати й розповідати товаришам про свій "геройський" вчинок, про свої розваги, а ти оддувайся. Яке йому діло до того?.. Вона сіла на зелений од давності камінь і, затуливши руками обличчя, схлипувала.

— Зою, що ти прикидаєшся? Мені казали, що ти…

— Що тобі казали? — байдуже спитала Зоя.

— Казали, що ти повія.

— Так? Ну, нехай кажуть, а я себе зовсім за іншу знаю. Дивно, що люди про мене більше знають, ніж я себе. Я певна, що оце, що я з тобою ходжу, люди теж беруть на увагу й гадають, що в нас із тобою вже щось є. Але хай собі думають. Можеш думати і ти.

— Але про тебе ходять погані чутки.

— Наприклад, які?

— Кажуть, що тобі не шістнадцять літ, а вісімнадцять, і звати тебе не Зоя, а Клава, і що ти була заміжня й мала дітей.

— Тю-тю, що ти плетеш? — Вона заплакала вголос і пішла.

— Зою, Зою! — Анатоль пішов за нею, але вона побігла й зникла в гущавині кримської ночі.

XVIII

— В тебе з нею нічого не було? — питав Анатоля білоголовий.

— Ні.

— Не може бути… ти просто не хочеш признатися.

— А в тебе з нею було що, що ти певен у її поводженні? — спитав Анатоль.

— Як не в мене було, то були такі.

— То ті й брешуть.

— Не брешуть. То ти не вмієш… або, найскоріше, не хочеш признатися…

— Та слово честі, нічого не було.

— А ти її вгощав чим-небудь? — питав білоголовий.

— Вгощав.

— Вона гроші любить. Май це на увазі. Любить гроші.

— Так?

— От тобі й так, — передражнив білоголовий. Грошики любить.

Хлопці пішли снідати. Йдучи мимо естради, Анатоль побачив Зою. Вона сиділа за піаніно й бринькала. Анатоль кинув білоголового й підійшов до Зої. Вона перестала грати й тихенько заспівала.

Тарара бумбия

Сижу на тумбе я

Сижу, мне весело

Я ножки свесила[53].

Потім вона поступилася місцем Анатолеві.

— Заграй що-небудь!

Але той не сів і сказав:

— Знаєш що, Зою?

— Знаю, — сміючись, сказала Зоя.

— А що ти знаєш? — перепитав Анатоль.

— Що про мене погана слава ходить.

— І ти не журишся?

— Ні, бо знаю себе.

— Але я тобі не про це хочу сказати. Я хочу тобі запропонувати піти зі мною в Місхор. Вип’ємо там вина, щось купимо… Добре?

— Як хочеш.

— Ти не проти?

— Ні. Між іншим, я завтра до Ялти їду, Толю.

— Тим більше треба з нагоди твого від’їзду випити.

І вони пішли.

— Лечебный товар! Лечебный товар! — кричав татарчук, що ніс повну корзину сандалів. Анатоль подивився на Зоїні ноги.

— У тебе, Зою, сандалі неважні.

— Да. Треба з цим згодитись, але що ж зробиш?

— Хочеш, я тобі куплю?

— Купи.

— Ей, чебурек, неси сандалі! — гукнув Анатоль.

Він приніс, і Зоя вибрала собі жовті та м’якенькі сандалі. Тепер вона повеселішала. Анатоль купив їй ще й винограду. Ну, тепер, — думав Анатоль, — вона не має право "не згодитись". Він знає повій, так ті теж даремно й балакати не хочуть. Зоя вже й під руку взяла Анатоля й заспівала свою пісню:

Скоро осень пройдет

И настанет зима,

И мой милый уйдет

Я останусь одна.

І справді, була осінь. Вітер зривав із дерев листя, носив трохи в повітрі, а потім кидав додолу, й лягало воно долі товсто, і м'яко було йти по ньому.

Вітер зрушив листя, і воно, як зграя горобців, закрутило, закружляло й виблискувало золотисто.

Зоя була весела. Стрибала перед Анатолем, кидала його на дорозі й бігла перед нього або забігала в ліс, брала кедрові горіхи та кидала ними на Анатоля, співаючи:

А чья то улица,

Чей зто дом,

А чья то девица

Вся в голубом.

Маленьке смугляве личко грало, й мигдалюваті очі світилися. Рівно підрізане волосся кругом, як стріха, гойдалася од її живих рухів, і руда баядерочка ніяк не слухалась — спадала з плеча. Тоненькі шоколадового кольору ноги тепер у нових сандалях здавалися ще жвавішими.

— Зою, ти мене любиш? — питав Анатоль.

— Я вже тобі казала, що люблю... Що тобі, десять раз казати?

— Ну, поцілуй мене.

— Не хочу... колись...

У Місхорі Анатоль понакуплював їй цукерок, шоколаду. Пили вино, яке Зоя крадькома виливала під стіл. Анатоль сп'янів, і Зої довелось його одвести до палати. Сестра, взнавши, що він був із Зоєю, та ще й випивав, була незадоволена.

— Не слухаєте мене... Погано ви себе ведете. Прямо нікуди не годиться... А ще такий молодий, ще й комсомолець, певне. Якщо так, то компрометуєте ви себе, юначе...

Анатоль був зараз у піднесеному настрої й весело розмовляв.

— Знаєте, розважаюся... Скучно ж тут.

— Так, але ж пиячити в санаторії... де ж це водиться? Ви знаєте, що вас за це викинуть із санаторію?

— Хай викидають... шкода тільки, що вас не буду бачити... я вас люблю, сестричко... слово честі, от тільки не наважусь сказати...

— Сп'яна?

— Ні, й так. Хочете, давайте поженимось...

Сестрі теж схотілось розважитись, і вона сказала:

— Добре, а куди ж ви дружину подінете?

— Немає дружини... слово честі!

— Бідний. А вам треба одружитись. Вас нема кому в руки взяти.

— Це правда, сестричко. Якби мені таку жінку, як ви, я був би щасливий.

— А з Тонею ви нещасливий? Правда?

Анатолеві аж у голові задзвеніло од такої несподіванки. Він не знав, що казати. Сестра йому дала брому, й він заснув.

Вранці вона показала йому його анкету, звідки вона знала про його одруження та ім'я дружини.

XIX

Зоя поїхала в Ялту таки після того вечора, як була з Анатолем у Місхорі. В кишені в себе він знайшов записку, в якій вона пише, де її знайти й коли. Вона буде стояти на Мулу (це пристань у Ялті) й чекатиме на нього з першим катером. Всі твердження про Зою пішли прахом після того, як Анатоль вийняв записку з тої кишені, де було сімдесят карбованців грошей, і вони були цілі. (Решту грошей Анатоль ховав у кишені спідніх штанів.) Він виглянув у вікно, що виходило на море, і побачив катер на Ялту. Перший катер. Анатоль став одягатись. Катерові треба об'їхати велике коло, щоб бути біля пристані, зате навпростець пішки до пристані кілька хвилин ходи. Тому Анатоль не спішив. Але, як він прибіг до пристані, катер уже пішов. Йому довелось чекати на другий катер.

Але Зоя сподівається його зустріти з першим катером, і другим їхати не варто. Він узяв автомобіля й поїхав до Ялти. Та й це даремно, бо на Мулу він Зої не бачив. Тоді він сів у скверику й сидить. Згадалася Людмила, потім Тоня. Обох йому хотілось бачити. Він підійшов до кіоска, купив паперу та два конверти й написав два коротенькі листи. В першому писалося: "Люба моя Людочко! Сподівайся мене в листопаді. Буду обов'язково. Привезу тобі кримських подарунків. Багато не пишу, бо приїду сам. Скучаю. Згадую наші ночі в поїзді, й мені приємно та солодко. Поки бувай. Анатоль..."

У другому листі було таке:

"Мій славний синьоокий Тонику! Вибач, що досі не писав. Ніколи. Доводиться виконувати багацько процедур лікування акуратно. Серце моє краще, й нерви поправляються. Про всі кримські принади розкажу, як приїду. Між іншим, задумав, як приїду, підшукувати для нас іншу кватирю, з двома-трьома кімнатами. Цілую тебе скрізь-скрізь. Твій Анатоль..."

На конвертах понаписував адреси й, захоплений своєю роботою, у конверта, що був адресований до Тоні, поклав листа, призначеного для Людмили, а Людмилиного листа поклав у конверта, адресованого до Тоні. Позаклеював, послинив марки й кинув листи до поштової скриньки. Задоволений тим, що нарешті одбув свій обов'язок, Анатоль сидить на зеленій лавочці ялтинського скверу, закинувши ногу на ногу, і милується своїми гостроносими жовтими черевиками та дорогими клітчастими шкарпетками. До Анатоля підійшов хлопчик-чистильник із ящиком на плечах і запропонував йому свої послуги. Він міг би й не чистити свої туфлі, бо вони зовсім чисті, але поруч сиділа дама, й він мовчки поставив ногу на ящика. Дама була поважна. В жовтій крепдешиновій сукні без рукавів із широким декольте. В дами було повно важкого й м'якого тіла, що проглядало через жовту матерію. Її тіло, руки, груди й лице були наче вилиті з шоколаду, й на повній, круглій смаглявій щоці наче горів рум'янець. Тонко, рівно й кров'янисто пофарбовані губи, чорні брови, попелясте під очима нафарбовано так легко й уміло, що було як природне. Лице в неї було невеличке. Проти її повноти це лице було навіть маленьке. Голова замотана білим шовковим шарфом, на чоло спадало трохи чорного волосся, з-під шарфа од вух звисали серги — п'ятикутні золоті зірки, а на грудях був невеличкий разок намиста з посрібленого скла. Дама розгорнула книгу й не читала її, а щось думала або з цікавістю дивилась, як щітки хлопчика-чистильника швидко бігали по Анатолевих туфлях. Коли Анатоль зиркнув на неї, вона якраз перекладала ногу на ногу й розгорнула книжку. Верхня нога була надто товста. Всі м'язи її роздушились об спідню ногу. Ця нога й турбувала найбільше Анатоля. За цю ногу він ладен був дати що завгодно.

Чистильник кінчав чистити туфлі й заторабанив щітками по ящику, як у барабан. Коли б він тут сидів сам, він дав би хлопцеві не більш як десять копійок, а тут сиділа дама, і Анатоль кинув хлопцеві полтиника, сказавши, що здачі не треба. Хлопець сказав, що він хороший дядя, підчистив іще трохи туфлі, й Анатоль був цілком задоволений.

— У вас, здається, є олівець? — запитала дама.

— Будь ласка.

— Мені треба записати кілька ялтинських музеїв. Якщо ви тутешній, то чи не будете ви ласкаві проказати мені музеї?

О ні, Анатоль не тутешній, на превеликий жаль, він цій дамі навіть такої дрібненької послуги зробити не може.

— Тоді нате ваш олівець. Я гадала... Ви, значить, не тутешній?.. — І, пізнавши з мови хлопцеве селянське походження, вона посміливішала.

— А здалека?

— З Харкова.

А вона з Одеси. Перебуває в одному санаторії коло Ялти й сьогодні мусить заночувати в Ялті, бо санаторій далеченько.

— Цікаво все-таки подивитись тут на деякі музеї, — сказав Анатоль.

— Якщо цікавитесь, то, може, разом і ходімте, — запропонувала дама, — вдвох приємніше, а до того й легше знайти. — Анатоль радо згодився і, йдучи з дамою, любувався її круглими стегнами, що повільно й м'яко перевалювались, колихалися разом із ніжною хвилястою матерією.

Вони допиталися до Східного музею. Тут їм пропонували роззутись. Вся підлога музею була встелена дорогими східними килимами, і їх треба було берегти. Маленькі ступні дами коло товстих литок були в білих шовкових панчохах, а Анатолеві в клітчастих гарних шкарпетках, і вони легко, трохи ніяково ступали по килимах, розглядаючи дорогі архаїчні вази, монументи, посуд, зброю, музичні інструменти і т. ін. Усі ці речі були старанно виконані, оздоблені дорогим металом, камінцями або розмальовані. Анатоль мало розбирався в цих речах, і йому найбільше подобалась кімната з високими вузькими вікнами, завішаними розкішними портьєрами з червоної парчі. Надворі було сонячно, і сонячне світло вливалося в кімнату рожево-оранжевим кольором. Килим, що лежав на підлозі, робився од цього кольору ще м’якший.

— Давайте сядемо, — сказала дама й перша сіла на килим, одкинувши набік обидві ноги, од чого вони стали ще товстіші. Анатоль сів поруч неї й поклав собі на коліна картуза. Так вони сиділи й розмовляли про минуле Сходу, і їм було приємно.

— Це в отаких покоях жили хани, — сказала дама.

— Та тут і самому цареві сподобалося б.

— Да-а-а… — протягнула дама й раптом схопилась. — Ходімте ще нагору.

Пішли на другий поверх. Там вони зайшли в селянську татарську хату, що нагадувала хату українську.

— Дивіться, скільки рушників на стелі, — сказала дама. Вся стеля як єсть була завішана різними рушниками, наче зроблена з самих рушників. Замість ліжка з килимів, із ряден низька канапка, біля порога дерев’яна колиска, що нагадувала гробик, а під піччю сиділа селянка з дитиною. Обдивившись іще дві кімнати, вони зійшли вниз і пішли.

З музею вони зайшли в ресторан — поплавок, що виходив на море. Випивши вина, Анатоль почувався зовсім вільно. Вони вирішили закріпити за собою дружбу. Анатоль мусив обов’язково приїхати до Одеси, вона його там радо зустріне. Анатолеві було так приємно, що він вирішив так само, як і вона, лишитися ночувати у Ялті. А коли він так вирішив, то дама пропонувала взяти ще вина, хоч пила небагато, — Анатоль пив більше, бо мусив показати свою мужність. Потім Анатоль узяв авто, і вони під’їхали до готелю. Тут вони взяли два номери, але Анатоль прийшов трохи посидіти в номер до дами. Тут їм іще забажалося випити вина, й Анатоль так і лишився ночувати з дамою.

А вранці Анатолеві забились памороки. Дама зникла, а разом із нею не стало й грошей, що були заховані в спідніх штанях. Не лишила дама Анатолеві й копійки, й до Харакса довелося йти пішки. Так Анатоль заплатив дамі за товсту ногу більш як дев’ятсот карбованців. В санаторії в ощадкасі в нього було карбованців шістдесят. От і довелося йому їх узяти. Та й пригодилися вони йому. Він тут зустрів Зою. Вона, не діждавшись його, приїхала сама. Ввечорі Анатоль пішов із Зоєю в ліс. Тут вона знов плакала, й він, розгнівавшись, кинув її, сказавши: "Прощай назавжди".

XX

Приїхала Тоня. Вона про його листа не сказала ні слова, а тільки була сумна й трохи схудла. Боязно й винувато стояла перед Анатолем, опустивши вії на щоки, крутила червону торбинку в руках і журно повертала голову то на праве плече, то на ліве.

— Вибач, Толю, але мені скучно…

— Ти кажеш, що не одержала мого листа, а як же ти взнала мою адресу? — незадоволений приїздом Тоні, сказав Анатоль.

— Допиталася. Ти ж казав, що в Харакс їдеш, ну, а в Криму Харакс один.

— Ну, добре, що ж ти тут думаєш робити?

— Не знаю, може, ти придумаєш?.. Я хочу побути тут із тобою...

Анатоль задумався.

— Не можна... Мені останній час так погано... знов починає серце... ти маєш із собою гроші?

— Маю.

Анатоль узяв у неї сто карбованців, умовив вернутися назад, бо він незабаром приїде додому. Але Тоня заплакала.

— Я нічого не розумію, — казав він, їдучи з нею в авто до Севастополя. А там посадив у вагон і чекав, поки рушить потяг. Потяг рушив, і з вікна виглянуло заплакане Тонине обличчя. Так Тоня перестала вірити Анатолеві.

У санаторії стало сумно. Листя з дерев обсипалось, ліс наполовину спорожнів, і в душі в Анатоля було порожньо. Він відчув, що й до Зої в нього немає ніякої симпатії і десь далеко в пам'яті мріє постать Зіни з панчішної фабрики, а ще дальше — Людмила.

Узявши франклін і морську ванну, Анатоль ішов до солярію, коли йому назустріч підійшла Зоя, весело, дражливо співаючи:

Скоро осень пройдет

И настанет зима,

И мой милый уйдет,

Я останусь одна.

Анатоль навіть не усміхнувся, пройшов мимо неї, торкнувся об плече так, що з плеча спала баядерочка.

— А сьогодні кіно, Толю…

— Ну й нехай собі, — буркнув Анатоль.

— Приходь… Прийдеш?

— Ні. — І пішов.

— Та приходь, Толю, у мене щось для тебе є… — Але що в неї для нього може бути? Зоя неодмінно вирішила згодитись на те, чого він так уперто домагається. Анатоль сказав, що в кіно прийде. Але прийшовши до кіна, він не захотів дивитись на "Дона Дієго і Пелагею", а потягнув Зою в ліс.

— Ну, що ж у тебе для мене є? — спитав він.

— Нічого… Я просто без тебе скучаю… Нудьгую. — І вона поцілувала його в щоку. — Я через тебе з Ялти приїхала, посаду кинула, а ти мене одштовхуєш од себе… — Ну, звичайно, вона на цей раз "рішилась", — подумав Анатоль. Бувши певний цього, він ухопив її й перекинув на ліжко, що аж зарипіло. Потім змахнув із неї сукню й доторкнувся рукою голого тіла. Але Зоя крикнула. Боячись, щоб хто не почув, Анатоль пустив її. Вона стала осторонь.

— Толю, нащо це? Ти ж казав, що любиш мене?.. Коли ти любиш, то чого ж ти намагаєшся зробити мені зле?

— Сядь, я з тобою побалакаю, — сказав Анатоль. Зоя сіла.

— Тільки не чіпай. Сядь отам, бо я вже близько біля тебе не хочу сидіти. — Вона сиділа так, що готова зірватися з місця, як тільки він поворухне рукою або ногою.

— Слухай, Зою... Я тобі заплачу... я тобі дам сто карбованців, чуєш?.. На ось, я даю тобі гроші вперед. — Він поклав їх коло Зої. — Бери, Зою, чого ж ти мовчиш?

— Ой, мені соромно за тебе, Толю. Так соромно, що аж боляче... Мені хотілося з тобою побути так. Ти мені без грошей любий, а ти... Я живу бідно... — Вона заплакала. — Я зав'язую пляшечки, одержую п'ятнадцять карбованців на місяць, але твоїх грошей не візьму... Не думай, що я якась... Я зроду чоловіків не мала... Думала, що хоч ти не такий, як всі. Не встигнеш із ним посидіти, як він уже моститься скористатися з тебе... А живу я... Я втекла од батька... В мене мачуха... Клята мачуха. Вона знущалася з мене, і я не витерпіла. Батька я любила й скучала по ньому. Правда, він пив. Було, прийде п'яний, ляже й плаче. Потім йому зробиться нудно, і я йому відро поставлю, голову зав'яжу. Кілька разів він до мене в Ялту їздив, щоб я додому йшла, але я не захотіла. Тяжко мені. А люди такі погані, такі погані!.. — Вона встала й, плачучи, пішла.

— Зою, Зою! — гукнув Анатоль. — Візьми так гроші! Візьми так, Зою! — Але Зоя скоро зникла в кипарисах, і він почув її тоненький роздратований голос:

— Купи собі труну за них!

Тоді він злий, збентежений пішов на берег моря, що бушувало десь унизу. Воно грізно кострубатилось і, як сто розлютованих тигрів, з піною в роті кидалось на берег і зі стогоном одсувалось назад. В Анатоля зродилась думка кинутися в море. Кинутися в море, в обійми цього

найдужчого, найлютішого тигра, нікому не сказавши "прощай". Він торкнувся рукою води, а вона бризнула йому на ноги й обхлюпала штани. Йому стало лячно. Навколо сіра імла, великі круглі й гранчасті каміння, як зруйновані будівлі, і кущі дерев, що навмання обросли оцей високий берег і шумлять разом із невсипущим морем. І ось наче привид: од нього за кілька саженів на камені щось живе. Ось воно встало, пішло до берега, обмило руки і знов сіло на камені. Потім устало і йде до Анатоля. Як уже було близько, він пізнав Зою.

— Що ти тут робиш? — спитала вона його. Але він мовчав. — Толю, слухай Толю… — Потім вона заплакала і сіла на камені. Анатоль запалив цигарку і пішов нагору.

— Толю! — Він мовчав. — А знаєш що, Толю? — Толя не обізвався і пішов спати.

Другого дня він виїхав додому. Спершу він автомобілем поїхав до Ялти, накупив кримських подарунків і їхав назад повз Харакс. Коло воріт він побачив Зою. Вона ніби злякана, ніби здивована замахала йому рукою і вже не поправляла своєї рудої баядерочки, що спала з плеча.

XXI

Додому Анатоль приїхав несподівано. Зустріла його Тоня радо, але з якимось смутком у голубих очах. Вона не сміла йому сказати, що отримала листа, адресованого не їй, але коли він сказав, що йому неодмінно треба у важливих справах їхати до одного міста, то вона знала, що він їде до якоїсь Людмили. Тоня сказала:

— Не їдь, Толю… я так скучала за тобою… я так на тебе чекала.

— Але ж справи, як ти не розумієш? — кричав Анатоль.

— Ти не за справами їдеш, Толю… — тулячись до його грудей, сказала Тоня.

— Як не за справами? — одірвавши її руки од себе, викрикнув Анатоль.

— Ти їдеш до якоїсь дівчини…

— Що, що ти верзеш? — уже досить розлютовано кричав Анатоль. — А хоч би й до дівчини, то що? Ти ще й цвіркати будеш? Ти не маєш права мені цього говорити! Я тебе яку взяв? Хто тебе знає, скільки ти там їх мала?

— Я ж тебе не силувала мене брати, Толю… і ти ж дав слово, що не згадуватимеш про це… Я не винувата, Толю… — Вона плакала. Але це й було найболючіше його місце. Він згадав якогось першого Тониного мужчину, й це його зірвало. Він не попрощався з Тонею, грюкнув дверима й вийшов із кімнати. Тоня як стояла біля рояля, так і впала на нього, рявкнувши клавішами. Анатоль поїхав до Людмили. Білгород — місто невеличке, й неважко було знайти Людмилу. Будинок її був край міста, в якомусь болотяному з вибоями місці, й це надало Анатолеві сміливості. Значить, Людмила бідна, коли живе в такому місці. Але вона гордо й незадоволено зустріла Анатоля. Вона сиділа за машинкою й щось шила. На столі жужмом голуба й чорна матерія, а на підлозі шматки матерії та ниточки. Кімната невеличка, прикрашена кількома картинами. Залізне односпальне чорне ліжко з голубою ковдрою, одна подушка, прикрашена мережевою накидкою, і в кутку ліжка старенький невеличкий гардероб. Людмила не сподівалася гостя, й хата була незаметена. Сама вона одягнена в стареньку спідничку з чорними ґудзиками збоку та в біленьку блузку без рукавів. Вона обернулась до Анатоля японським прорізом очей, не відповіла на привітання й сказала:

— Чого ви приїхали?

Він розгубився од такого запитання, як скинув картуза, так і тримав урівень із головою, не знаючи, на що його почепити й де подітися самому. Нарешті він вимовив:

— Адже ж ви мене хотіли бачити?

Тоді Людмила встала, порилася в своїй торбинці, дістала Анатолевого листа й подала йому.

— Ви забули моє ім'я, містер.

Він прочитав адресований Тоні лист і зовсім спантеличився. Йому хотілось одчинити двері і втекти. Він бігав очима по кімнаті, шукаючи в чому-небудь порятунку. Знайшовши вільного стільця, сів на нього й безглуздо усміхнувся. Тепер йому зрозуміло, чого Тоня була така смутна, чого вона приїхала й чого знала, що він їде не за справами, а до дівчини. Людмила не звертала ніякої уваги на його присутність, зозла шуміла своєю машиною, а він тим часом знайшов що сказати.

— Тут трапилось непорозуміння…

— Так, я знаю. Ви прислали мені листа, що написали дружині, і ручуся головою, що того, що написали мені, послали дружині.

На це Анатоль єхидно усміхнувся.

— Ні, не це… Я тепер пригадую, в чому річ. Я зовсім вам не писав листа… Це мій товариш устругнув таку штуку. Зроблено навмисне, щоб зробити мені неприємність. А не писав я вам, бо мав на увазі приїхати. А товариш скористався адресою, що лежала в мене на столі, устругнув таку штуку. Тепер я пригадую, як він казав, дивившись на адресу: оце узять, каже, та й послати. Я ніколи не думав, що він здатний на такі штуки… Даремно ви мене обвинувачуєте… зовсім даремно. — І з цими словами він устав і підійшов до Людмили.

— Я на крилах летів до вас, і така зустріч. Але уявіть собі, як легко можна поставити людину в ідіотське становище… і єсть же мерзотники на світі, що так і пильнують, щоб зробити людям зле.

Людмила серйозно подивилась Анатолеві в вічі.

— Це правда, що вам так зроблено? Це не ви писали? Це не до дружини лист? Ви не переплутали адреси?

— Слово честі, не я писав, Людонько… Слово честі, не я.

Тоді Люда встає і цілується з Анатолем.

— Бідний, — сказала Людмила. — А я на нього так напалась. Пробач мені, Толю!

— Та нічого… ти зі свого боку права. Якби це на мене, я так само зробив би, як і ти. Навіть вигнав би.

Людмила перестала шити, повкладала все в гардероб і стала замітати хату.

— Ну, ось дивись, як я бідно живу. Оце все моє багатство. Роздягайся!.. Я зараз чаю поставлю.

Анатоль взявся в боки, схилив голову набік і не то зо страхом, не то з болем подивився на Людмилу. Вона аж перестала замітати, глянула на нього й чекала, що він скаже.

— Ну, як тобі подобається?.. Бий мене! кусай! Ріж, бий в цю мою дурну пришелепувату голову! Бий в цю погану порожню коробку… — Він пальцем бив себе по лобі.

— Що таке? — нетерпляче спитала Людмила.

— Купив тобі шоколаду, цукерок, вина, і це все забув у трамваї, як уставав…

У Людмили аж слинка потекла.

— А справді, шкода… як же так?

— А отак, устав і пішов, а пакуночок лишився. Ну, чорт його бери. Одягайся, підемо у кафе чай пити…

XXII

До Тоні прийшов Василь із Зіною, що з панчішної. Тоня перед дзеркалом поправляла баретку, збираючись кудись іти.

— Ми до вас, а ви з дому, — сказав Василь.

— Прошу, прошу… я просто хотіла пройтись або посидіти в скверику. Сиджу сама, і, признаться, скучненько. Сідайте, будь ласка. Я нікуди не піду й з охотою посиджу з вами. Роздягайтесь.

Зіна скинула своє шовкове пальто, Тоня зараз же сховала його в гардероб та й скинула баретку, а Василь сидів одягнений.

— А де Анатоль? — спитав Василь. Тоня важко зітхнула.

— Приїхав із Криму, кілька день побув і поїхав за справами у Білгород.

— Та він заходив до мене, але про від'їзд не казав нічого. Не знаєте, коли приїде?

— Не знаю. Вже тиждень, як нема. Чого ви не роздягаєтесь?

— Та я зараз іду. Пробачте, я такий неуважний… Знайомтеся, це моя найближча приятелька Зіна, ну, а про вас я вже Зіні говорив. Вона кілька разів бачила вас у театрі й просила, щоб я її з вами познайомив. Вона, бідна, все одна ходить, та сумненька така. — Зіна подивилась на Тоню, й вони всміхнулися одна до одної.

— Яка я рада… спасибі вам, що прийшли… Анатоля все немає, і я одна, як потурнак, їй-право…

А Зіна обвела очима кімнату й зупинила свій погляд на піаніно.

— У вас і піаніно. Уютненько так, мило.

— Ви граєте? Заграйте що-небудь, — сказала Тоня.

— На превеликий жаль, не граю. Ой, я так люблю музику. Я так люблю, як хто грає… Ви собі не можете уявити.

— Ну от, будете до нас ходити. Приїде Анатоль, і він нам гратиме.

— Він грає? — спитала Зіна.

— Він чудово грає. Я завжди, коли грає Анатоль, ще дужче люблю його, я тоді розірвала б його з любові…

А Зіна голосно засміялась.

— Нічого собі любов. Розірвати людину, — сказав Василь.

— Ну, ви ж мене розумієте?

— О, ясно, ясно. Розірвати Анатоля пополам.

— Та йдіть собі.

— Та йду вже. — І він збирався йти.

— Сидіть, сидіть, — сказала Тоня, і вони обидві зареготали.

— Ні, дівчата, мені треба йти. Можете собі цілуватись, обніматись навіть… та що з вами балакати, до побачення!

Він разом простяг дві руки, одній ліву, другій праву, і так придушив, що вони крикнули. Вийшов.

— Веселий хлопець оцей Василь, — сказала Тоня.

— Він мені теж подобається. З ним ніколи не сумуватимеш. Ну, як ви живете?

— Та якби Анатоль був дома, то й щасливо.

— Де він працює?

— Хто, Толя?

— Авжеж.

— Служить у ДПУ.

— О, аж страшно. За агента?

— Ні, чимсь завідує.

— Завідує. І утримання нічого? — спитала Зіна.

А Тоні таке питання й подобалось. Вона з охотою похвалиться своїм становищем.

— Двісті п’ятдесят. Та ще якісь додаткові. Недостачі в нас не буває. Ми думаємо купити будинок. Купимо собі гарні меблі.

Потім Тоня одхилила двері.

— Любо, постав нам чаю!

— То служниця? — спитала Зіна.

— Служниця. Як купимо будинок, то в нас аж дві буде. Одна буде їсти варити, друга прибирати. — Потім журно: — Коли б тільки Толя скоріше приїхав…

— А ви його любите? — трохи нахилившись до Тоні, спитала Зіна.

— Аж не знаю як.

— А він вас?

— І він мене. Ми обоє одне одного любимо. А ви замужня?

— Я ні. Я, бачте, питаю, бо ще не знаю, як то воно замужем. Я наче боюсь і заміж іти. Як вам Василь? Що ви мені порадите? Він наче нічого.

— Та й мені так здається, — сказала Антоніна.

— Але, бачте, він безробітний. Хто його зна, як воно дальше буде.

— Та це, знаєте, таке діло, що сьогодні робить, а завтра ні. Вийшла за комісара, а завтра його скинули. І навпаки — вийшла за безробітного, а він влаштувався на гарну посаду. Ми про це теж думали. А тому й готуємось, поки працює. Купимо будиночок, меблі, крім цього, одежу купуємо. Ось я собі пальто купила. — Вона показала каракулеве пальто. — Знаєте, скільки коштує?

— А скільки?

— Сімсот п’ятдесят карбованців. — Зіна тільки головою похитала, а в чорних очах замиготіла злість. Далі Тоня показала блузки, сукні шовкові, крепдешинові, батистові, маркизетові, крім цього, матерію, цілу до шиття, сукно, атлас…

— По-моєму, ви щасливі, — сказала Зіна й трохи подумала. — А де ж ви візьмете грошей на будинок? Це ж треба мати багацько грошей.

— Я не знаю… Казав Толя, що купимо. А раз він каже, то на щось надіється. Певне, через ДПУ позичить у банку.

— Добре вам, а я бідую.

— Служите де-небудь? — спитала Тоня.

— Ні, вчусь, і знаєте де? В панчошній. Мати торгує, так і перебиваємось.

— Ходімте сьогодні в театр?

— О, голубко, я навіть не обідала сьогодні, — сказала Зіна.

— У мене є. Та й я не обідала, ходімте, мабуть, обідати. — Любо! — гукнула Тоня в двері. — Самовара не треба ставити.

Одяглись і пішли в ресторан.

XXIII

Анатоль самітньо позіхав у ліжку, а Людмила щось шила коло машини руками. Хтось постукав, і Анатоль укрився з головою, бо не одягнений. Грубі чоловічі голоси попросили його одягтись. Він побачив перед собою двох військових. Вони попросили його йти за ними. Людмила встала, й шитво впало додолу.

Анатоля повезли до Харкова. В районі на Анатоля склали протокола, й коли йому сказали, що він обвинувачується в отруєнні своєї дружини, то він зблід, став як укопаний і довго дивився в одну точку. Йому пригадалася Тоня з благальними очима, заплакана Тоня, що приїздила до Криму й, одержавши не до неї листа, й слова не сказала, що вона його отримала. Вона благала його, щоб він не їхав, а він навіть не сказав їй до побачення, грюкнув дверима й поїхав. Це ж вона, бідна, ображена його ставленням, щось собі зробила. Анатоля посадили до бупру, поки виясниться справа. Анатоль засумував і знову почав думати про смерть. А думки в нього були бистрі й гарячі. Як би то там не було, він порівнював себе з усіма. Кожна людина має гріхи й риски честі. Кожна людина має радісні хвилини і трагедію. Кожна людина хоч коли-небудь у житті знаходила гроші або якусь цінну річ. І найжахливіше те, що доводиться заплющити очі.

Через місяць було встановлено, що дружину Анатоля отруєно саме тоді, як його не було в Харкові. Але експертиза запевнює, що, крім отруєння, на шиї в Тоні виявлено сині плями. Очевидно, її ще й задушено. Анатоля під розписку звільнили з-під варти. Опинившись на волі, він насамперед забіг до голяра. Тут він побачив у дзеркалі, що дуже схуд, і коли йому намазано вуса й бороду, то він був подібний до сивого дідуся.

— Десь я вас бачив, — сказав голяр, поголивши, і Анатолеві тьохнуло серце. Йому вже так і здавалося, що його скрізь шукають, стежать за ним.

— Не знаю, де ви мене бачили?.. Можливо, десь і бачили. — Сказавши це, Анатоль тикнув голяреві 20 копійок і вибіг. Був вечір. Вулиця залита електричним світлом. Наче сотні шматочків сонця бризкали своїм промінням, що злилися в одне велике сяйво. Йдучи, він зустрів Зіну.

— Ой, як ви схудли, що з вами? — сказала вона, не вітаючись. Через своє горе Анатоль уже не був такий соромливий до Зіни.

— Знаєте, в мене таке нещастя, таке горе...

І він їй розповів усе. Йому сіпнулись губи, і в очах мигнув якийсь вогник. Вони обоє трохи помовчали. Анатоль втупився в землю.

— А справді, яке нещастя, мені самій сумно робиться. Мені вас так шкода. — Анатолеві стало трохи легше. Дівчина, яку він так давно любить, шкодує його.

— Ходімте, трохи мене проведете, — сказав Анатоль.

— Так, я трохи пройду з вами, хоч і спішу. — Але вона пройшла не трохи, та навіть зайшла й до кімнати й скинула пальто. В кімнаті Анатолеві зробилось так важко, що коли б він був сам, то розридався б; але тут дівчина, і він стримав себе. Він з острахом оглядав кімнату, і коли забачив у гардеробі Тонин одяг, особливо чорне каракулеве пальто, що сумно, як живе, висіло, йому наче на мить зупинилось серце. Він швидко зачинив гардероб і в дзеркальних дверцях його побачив своє обличчя, біле, як борошно.

— Господи, який ви блідий… — тужно сказала Зіна. — Вам треба свіжого повітря…

— Так. Ви правду кажете. Але в мене до вас величезне прохання. Побудьте зі мною. Я вас дуже прошу. Ви така добра, хороша, мені легше з вами. — Кажучи це, він міняв тон голосу.

— Добре. Я вже сьогодні нікуди не піду й буду з вами. Але одягайтесь, походимо трохи по вулиці, чи що… — Пішли в ресторан. Випивши вина, Анатоль скоро сп’янів і розплакався. Зіна сіла коло нього й своєю хусточкою втерла йому сльози. Йому зразу стало легше. Наче все те, що робило йому боляче, одійшло далеко, і він ледве його пам’ятав. Він усміхнувся й сказав:

— Пробачте мені. Ото з мене чоловік.

Але Зіну це не цікавило, вона сказала:

— Слухайте, Толю, то правда, що ви мене любили?

Анатолеві це подобалося. Він журно сказав:

— Я вас і тепер люблю… але ви так жорстоко гордували.

— Ви не глузували з мене?

— Я з вас? Ні крихти. Я вас так любив!

— Ви не забивали ні з ким парі, що поглузуєте з мене, хоч скільки це коштувало б?

— Я одмовляюсь вас розуміти, — сказав Анатоль.

— Якщо ви і справді не розумієте, то мені вже все ясно.

— Будь ласка, кажіть швидше, в чім річ.

— Пам’ятаєте, як уперше до мене підійшов Василь?

— Пам’ятаю.

— Він підійшов і сказав: пробачте! Хочу вас попередити й застерегти від однієї пакості. Отой молодий хлопець, — показав на вас, — забив зі мною парі, що оволодіє вами на сто відсотків, хоч скільки б це йому й коштувало, а з вас тоді глузуватиме. Я підійшов до вас узяти вашу адресу й сказати, що ви йому дуже подобаєтесь. Але насправді воно он як. Крім цього, я зацікавлений виграти парі. Виграю я їх тоді, як ви дасте йому рішучу одсіч. Сам він несміливий і ніколи не підійде. — Зіна трохи подумала. — Василь здавався мені таким щирим та правдивим, а на вас я злилася, хоч ви мені й подобались. Коли ви прислали мені годинника, то я подумала, що це лише ваші заходи до своєї мети.

Годинника, правда, я взяла, бо живу бідно. Я продала його, доклала ще та купила шовкове пальто. А коли бачила вас, то в мене серце мліло. Такий гарний, думаю, і такий мерзотник. Ну, а тепер бачу, що Василь вам товариш нещирий.

Анатоль мовчки кладе свою голову Зіні в пелену, вона цілує її й пригортає до себе.

Як виходили з ресторану, Анатоль сказав:

— Зіночко, ви знаєте що? Я боюся сам ночувати в своїй кімнаті. Моторошно якось. Знаєте, згадується смерть… Слово честі, боюся. Коли ви мене хоч трохи любите, ходім до мене. Я собі на землі постелю, а ви будете на ліжку, щоб не подумали, що я хочу виграти парі.

Після деяких вагань вона згодилась.

Після цього вона щовечора ходила до Анатоля, і минуло небагато часу, як вони звикли одне до одного і вирішили, що їм треба бути тільки вкупі. Вони одружились.

XXIV

Дитина Галина, подібна до Василя, вмерла. Та Галя частенько забігає до Василя. Тому Явтух послав Галю зимувати до батьків, може, одвикне вона од нього, та й розв’яжуться. Сам Явтух їздив до Галі щодня. Прийде з роботи стомлений, але їде. Скучно йому без Галі й без маленької дочки. Але Галя і в селі знайшла собі розвагу. Вона зустріла в селі свого колишнього коханця, першого порушника її дівочої незайманості, і приходить або пізно вночі, або вранці. Дізнавшись про це, Явтух став ночувати в батьків.

Проснувшись одного разу, Явтух подивився на те місце, де спала Галя, і дійшов висновку, що воно порожнє. Явтух узяв револьвер і пішов на город. Він рішив укоротити собі життя. Став біля замерзлого очерету в одній білизні, високий, тонкий, як примара, й труситься, зуб на зуб не попаде.

У голій руці револьвера тримає. Потім приклав цей револьвер до скроні й вирішив, що краще вистрілити в повітря. Він вистрілив у очерет, той наче злякався, затрусився й скинув із себе трохи снігу та інею. Галя, що виходила у своїх справах за повітку, почула вибух і втекла в хату. Але побачивши, що Явтуха немає, побігла з хати й на городі падає на шию Явтухові. Анатоль якраз ночував у батьків, і як Явтух виходив надвір, то він назирці вийшов за ним, щоб, бува, той не пішов брати гроші, заховані на городі за клунею. Йому здалося, що Явтух шукав грошей. І як Явтух із Галею пішов до хати, Анатоль вирішив гроші переховати. Вирівши гроші, він хотів їх заховати в собачу будку. Коли це зарипів сніг, і якась постать у чорному кинулась до нього. Гривко

заступив незнайомому дорогу, і він, заплутавшись у ланцюгу, впав, дзенькнувши ножем об ланцюги. Анатоль сховав гроші до кишені, викинув коробку через тин до сусідів і побіг до хати. Йому здалося, що надворі був Явтух. Він підійшов до місця, де спав Явтух, і лапнув його рукою за обличчя. Явтух схопився й голосно вигукнув:

— Хто це?

— Це я… — ніяково сказав Анатоль.

— Чого ти тут?

— Та ходім надвір… до батьків добирається злодій…

Явтухові зразу уявився Галин коханець. Він схопив револьвера й вибіг надвір. Тут він вистрілив. Анатоль згадав, що і в нього ж є зброя, взяв та й собі вистрілив. Підійшли до Гривка. Він був тяжко поранений.

XXV

Зіна енергійно чепурилась перед дзеркалом, що в шафі. Вона стала свіжіша й повніша. Коли вона дивилася вниз, у неї виступало два підборіддя. Тонину одежу доводилось на Зіну перероблювати, бо не налазила.

— Тольку! — крикнула вона, намазавши одну щоку пудрою. — Що це в чорта за пудра? — І швирнула коробку. Анатоль мовчав. Він лежав на ліжку й щось думав. Потім устав, поцілував Зіну в щоку, сказав, щоб не гнівалась, що гарної пудри він купить, і знов ліг.

— Мамо! — гукнула Зіна. Із кухні вийшла товста, як бочка, з одвислими аж на живіт грудьми мати. Вона зразу звернулась до Анатоля.

— Ну хіба ото можна в ліжку валятися? На що ото воно похоже? Не бережете ви, діти, нічого. Хіба в вас що буде? Не куплять собі канапу… Ну, кажи, Зіно, чого ти мене кликала?

— Та підожди, мамо… чого, чого… — Зіна вже підводила під очима. — Тольку, почисть пальто… Не буду ж я заразом робити все. Лежить і лежить…

— Ще чого не стало, пальто буду чистити… Не Явтух я тобі…

— От чорт його знає. Прямо хоч розірвись…

— Так, синку, не годиться, — обізвалась мати. — Муж у порядошній сім’ї жінку на руках носить. От ти ж нічого не робиш, взяв би й почистив би… Ти б же сам догадався й поміг їй одягтись… Незя ж так… Треба, діти, мирненько все. Де ж таки… Так чого ти мене кликала, Зіно?

— Та не треба вже… обійдуся сама, — люто відповіла Зіна. Стара витерла короткими пухлими руками лице й, сівши в крісло, сказала:

— Я оце, дітки, надумала гарну річ і для себе, і для вас. Якщо ви мені допоможете, то ми вік будемо жити як у бога за дверима.

— Ну, та кажи вже що, розвезла… — гукнула Зіна.

— Я надумала одкрити магазинчика. Та грошей нема.

— Ну, скільки тобі? — спитала Зіна, підводячи легенько й тонко червоною фарбою губи.

— Е, дочко. Багато. Тисячі дві. Це якби якось у государства виклопотати. Це вже Толі треба поклопотати.

— Толька достане. Достанеш, Толю? — сказала Зіна.

— Достану, — ліниво проказав Анатоль. Стара встала й мовчки почвалала до кухні. В хату увійшов Василь. Його важко було пізнати. Він був із перев'язаним оком і підборіддям. Не вітаючись, він кинув чорну шапку в крісло, сів і сердито сказав:

— Поїсти у вас є?

— Можна. Мамо! — гукнула Зіна, одягнена в каракулеве пальто. Вона здивовано дивилась на Василя й одягала рукавички. Мати увійшла. Їй велено дати Василеві поїсти. Зіна, одягнена, сіла в крісло. Поївши, Василь звернувся до Анатоля.

— Мені треба з тобою поговорити… А ти, Зіно, йди по свої справи.

Але Зіна по тону мови Василя почувала щось небезпечне й сердито сказала:

— Не піду. Кажи при мені. Хочу чути, що ти скажеш.

— Та ти не кричи, — сказав Василь. — Чого ти зайорзала? Я не буду казати про наші з тобою відносини. Те, що я буду говорити, тебе зовсім не торкається, йди собі… А не підеш, то візьму й скажу, скільки раз ми з тобою…

— Негіднику! — гукнула Зіна й кинулась до Василя. Він піймав її обидві руки й усміхнувся.

— Візьми її, Анатолю, бо я за себе не ручусь.

А потім звернувся до Зіни:

— Чого ти сердишся? Тут нічого такого немає. Ну, була моя жінка, тепер Анатоля. Але я не про це буду з ним говорити…

Зіна сердито мовчки виривала руки, а коли це їй не вдалось, вона плюнула Василеві в вічі.

— Ну, йди, Зіно, ми поговоримо самі, — сказав розгублений Анатоль. Василь пустив Зіну, вона ще раз плюнула на Василя й вийшла.

— От що, — почав Василь, — ти живеш на мої гроші. — Анатоля ці слова наче обдали полум'ям. — Гривка поранив я. То я робив на тебе напад. — Анатоль устав, подивився на двері, чи не підслухає Зіна, і знову ліг.

— Ці гроші, — казав далі Василь, — украв я в вагоні. Заховав я їх у кущі тому, що мене могли б піймати. Завтра, думаю, візьму, або через кілька день. Коли ти почав багатіти, я догадався, що гроші забрав ти, бо були вони заховані на городі твого сусіда. Але я знав, що гроші ти при собі не носиш, тому й не чіпав тебе. Я довго стежив за тобою, де ти їх ховаєш. Сказати тобі прямо не наважився, бо боявся розкрити свій злочин. Гривко мене покусав так, що мені довелося лікуватися…

Анатоль трохи трусився й нервувався.

— Тепер, — казав далі Василь, — у мене дуже скрутне становище, і я вирішив побалакати з тобою. Я гадаю, що ти не одмовишся дати мені хоч половину моїх грошей. Як мені відомо, там мусило бути десять тисяч.

Василь став ходити по хаті, заклавши руки за спину. Анатолеві не хотілось давати грошей і соромно було признатись, що гроші забрав він.

— Ти, може, не наважишся признатися, що гроші забрав ти? — сказав Василь. — Але в тому, що ти їх узяв, немає ніякого злочину. Ідіот

був би ти, коли б заявив державі: нате, мовляв, гроші та дивіться, який я чесний. А тобі за це комбінація з трьох пальців. — Це полегшило справу Анатоля. Йому лишилося лише шкодувати грошей. Він так звик до того, що гроші його, що наче він родився разом з ними й кожна копійка коштувала йому крові й поту. Крім цього, не дай тещі на магазин, то хоч тікай з хати.

— Так… Василю, гроші взяв я, але пробач мені. Гроші я не беріг. Легко вони мені дісталися, тому й не беріг. У мене лишилось карбованців п’ятсот. Тобі я дам половину, бо в мене справи склалися так, що хоч вішайся.

Василь сердито сказав:

— Добре. Давай хоч ці копійки, бо в мене нема що жрати.

Анатоль пішов до вбиральні, вийняв одну плитку з кахельної підлоги й у коробці, що лежала там, узяв двісті п’ятдесят карбованців. Потім він їх дав Василеві. Той схопив гроші й, не сказавши до побачення, вийшов із кімнати. Анатолеві стало легко.

Прийшовши додому, Василь розгорнув свого блокнота, де були записані адреси Зої та Людмили, які він крадькома записав із уст Анатоля. Василь сів і написав таке:

"Моя славна Зоїнька, мені так жалко тебе, що й сказати не можу. Я прикладаю руку свою до свого серця й благаю тебе приїхати до мене. Я підшукав для тебе посаду на сто п’ятдесят карбованців, нікому не даю її й чекаю на тебе. Крім цього, ти будеш вчитися. А там, якщо ти мене справді любиш, поженимось".

Другого листа він написав так:

"Дорога моя Людонька. Зі мною трапилась трагедія. Мене забрали тоді за те, що я не з’являвся на посаду. Служу ж я, як ти знаєш, у ДПУ. Дисципліна, строгість. Зараз я прихворів, і так хочеться, щоб твоя рука лежала на мойому чолі. Чи не переїхала б ти зовсім до мене? В мене гарна простора кімната, багата обстановка, піаніно. Під боком кіно, театри. Та не ходжу я. Нудьгую. Один, як палець. Не барися ж, приїжджай".

Василь кинув листи до поштової скриньки й поїхав до Хведосі. Хведося злякано обдивилась його з ніг до голови, а тоді кинулась йому на шию. Потім сіла йому на руки й спитала, що в нього з оком. Нічого страшного, кішка подряпала, скоро заживе. А чи заглядає Анатоль до них та як він живе.

— Я оце в неділю була в нього, — сказала Хведося. — Наші з ним погнівались, бо він оженився, не спитавши їх і не так, як їм хотілося. Чудний він став. Все щось думає. Часто ходить до вбиральні й довго сидить там. Усі думали, що він, може, чим хворий або щось собі заподіяти хоче. В неділю, як оце я була, він перелякав усіх. Пішов до вбиральні й сидів там хтозна-доки. Всі полякалися та давай стукати. А він як крикне: що вам треба? І щось важке стукнуло об кафельну підлогу. Мабуть, револьвер. Я так за нього турбуюсь. Та ще жіночку собі взяв! Горда така, а розтовстіла, розрослася, а він — худе таке… Бідний Толя. Дурний він, от і шкода.

Василь розцілував Хведосю, а тоді швидко сказав:

— Я оце до тебе, Хвесю… Ходім до мене… В мене є гроші, підемо в театр або в кіно… Хочеш, у цирк підемо, там музика.

— Ходім, — радісно вигукнула дівчина й побігла про це сповістити батьків, що випивали в сусіда. Василь батькам подобався, й вони охоче пустили Хведосю.

У місті вони побували в цирку, й Василь Хвесю додому пустив саму, бо йому треба йти в справах. Пішов Василь до Анатоля. Виломив віконце до вбиральні, розібрав підлогу, забрав гроші й повернувся до Хведосі радий і щасливий. Він цілував її без кінця, потім знову лишив саму й незабаром приніс їй цукерок.

На ранок Василь зник.

XXVI

Анатоль підставив до самовара квітчасту чашечку й одкрутив крана. Зіна колотила в чашці ложечкою, а стара, взявши блюдечко в обидві руки, дула в нього, від чого щоки ставали пухлі, наче в роті було два яблука. Хтось постукав у двері. Анатоль як опарений вибіг із кімнати. З чемоданом у руці стояла Людмила. Анатоль забіг до вбиральні, навернув підлогу, але там нічого не було. Тоді він вибіг на вулицю. Там із чемоданами й кошиками та швейною машиною стояв ванько. Анатоль намацав у кишені кілька срібних круглячків і побіг до станції. Тут він сів на потяг і чогось поїхав до батьків. Батьки полякалися. Мати аж у долоні сплеснула.

— Сину, ти посинів!

— Чого ж це ти роздягнений? — басом питає Карпо.

— Тікаю… мене шукають… за мною ганяються…

— Хто, сину? — турбувалась мати. Але Анатоль мовчки дивився на долівку, наче щось загубив.

— Хведося в тебе? — спитала мати.

— Хведося? Ні. Немає. Не було.

— Ох ти ж боже ж мій… Де ж вона? Вже скоро тиждень… Вона ж пішла в кіно з твоїм товаришем.

— З Василем? — божевільно розкривши очі, спитав Анатоль.

— Ну, да… А чого ти так?..

Але він мовчки вибіг і не чув, як на нього гукали батьки. Він біг вулицею й зупинився. Він упер очі в "шарабанку", в погнуту коробку, яку хлопчики били ковіньками й кричали "посвій". Анатоль стояв, хитаючись, і дивився на шарабанку, що докотилася до його ніг. Він узяв її в руки, розглянув і пізнав ту коробку, де він ховав гроші. Анатоль швирнув шарабанку дітям і пішов. Діти з нього глузували.

— Только, Только, дивіться п'яний; дивіться роздягнений. Толька п’яний, ха-ха-ха… — і стукали щосили ковіньками в шарабанку. Вона міцно збилась докупи, була важка й біла. Об її гострі кінці сіклись ковіньки, й од них розліталися дрібненькі кусочки живого дерева. Толька знову став. Його зупинила Оляна. Вона була в білому, теплому кожусі, в товстій білій в’язаній хустці, закутана нею так, що тільки ніс було видно та очі. На плечі в неї на коромислі відра, що взялися льодом, а на ногах великі чоботи в снігу, аж до половини.

— Драстуй, Толю… Чи ти хворий, чи п’яний… Господи, ти посинів і трусишся… і губи посиніли… Ходім до нас… Ходім, погрієшся… Добре? Ходім… — Анатоль мовчки пішов за Оляною. Потім став і знову задумався.

— Я прийду, Оляно… Я сьогодні приїду до тебе… А зараз мені треба до міста… Я спішу, — і бігом побіг на потяг.

У місті він побіг прямо до Василя. Тут він побачив Хведосю. Вона сиділа біля столу й щось їла. Трохи схудла. Під очима темненькі кола, наче підфарбовано. На підлозі валяються недогарки, од цукерок

олив’яні й кольорові папірці, коробочки, кольорові стрічки… Хата незаметена, ліжко неприбране, видно, що вона лише встала. Забачивши Анатоля, вона розплакалась.

— Що ти тут робиш? — спитав він.

— Толю, прости мені… ой, яка я нещасна… заманив мене отой босяк, осоромив і втік… Як мені тепер вернутися додому? — Анатоль не сів, а впав у крісло, звісивши безсило червоні од морозу руки через перильце. Голова впала на груди.

— Що посіяла, те і жни… а мені яке діло… — пробурмотів Анатоль. Хведося дивилася на його перелякано і перестала плакати. Він тривожно зиркнув на вікна, на двері й на ліжко.

— Ти в нього грошей не бачила? — спитав Анатоль.

— Не бачила. Мені дав п’ятдесят карбованців.

— За що?

— Не знаю… Так… Двічі міліція приходила. Тільки що приходили. Питали, де ти живеш… Я їм сказала.

Анатоль взяв із гардеробу старе Василеве пальто, шапку-кубанку, чоботи, узяв у Хведосі двадцять карбованців і, нічого не сказавши, вийшов.

— Толю, Толю, Василь казав, що Тоню отруїла Зіна.

Він тихо сходив по східцях униз, і до нього долітало ридання сестри. Він уже був на вулиці, і йому вчувався її голос. Він ішов і пильно вдивлявся в тротуар, наче чогось шукав. Надворі гусли вечірні тіні й

синів сніг. Анатоль сів на потяг і поїхав до Оляни. Але до неї він не зайшов. Ідучи мимо двору своїх батьків, Анатоль на хвилину став. З двору вибіг кривий Гривко й став стрибати на Анатоля, а потім Анатоль пішов у степ, і за ним пішов Гривко. На ноги налипало багато снігу, й вони глибоко та м’яко грузли. Сніг сипався густий, лапатий, як білі метелики, і срібно вилискував у синій імлі холодного вечора. Анатоль важко тяг за собою ноги, потім сів у сніг, пригорнув до себе Гривка і закутався з головою. Біля нього роїлися сніжинки, й чорна непорушна могилка двох живих істот поволі ставала білою.

47

Центральний робітничий кооператив.

48

Allez en prie (франц.) — ходімо, будь ласка.

49

Перефразована цитата з Нагірної проповіді Ісуса Христа: "Взгляните на птиц небесных: они ни сеют, ни жнут, ни собирают в житницы; и Отец ваш Небесний питает их".

50

Цитата з вірша Сергія Єсеніна "Русь советская" (1924).

51

Нікола Сакко і Бартоломео Ванцетті — американські робітники-анархісти, вихідці з Італії. Несправедливо засуджені до смертної кари, страчені на електричному стільці.

52

Романс Михайла Глінки на вірш Євгенія Баратинського.

53

Популярна з кінця XIX століття шансонна пісенька. Її наспівує, зокрема, Чебутикін у п’єсі Антона Чехова "Три сестри".